

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
ODSJEK: POLITOLOGIJA – UPRAVLJANJE DRŽAVOM

**DRUŠTVENO-POLITIČKI POLOŽAJ OSOBA SA INVALIDITETOM U BOSNI I
HERCEGOVINI**

magistarski rad –

Kandidat:

Emrah Tepić

Mentori:

prof. dr. Nermina Mujagić
prof. dr. Amer Osmić

Sarajevo, februar 2024. godine

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
ODSJEK: POLITOLOGIJA – UPRAVLJANJE DRŽAVOM

**DRUŠTVENO-POLITIČKI POLOŽAJ OSOBA SA INVALIDITETOM U BOSNI I
HERCEGOVINI**

magistarski rad –

Kandidat:

Emrah Tepić

Mentori:

prof. dr. Nermina Mujagić
prof. dr. Amer Osmić

Sarajevo, februar 2024. godine

SADRŽAJ

1.	<i>Uvod</i>	6
2.	<i>Teorijsko metodološki okvir rada</i>	8
2.1.	Područje i problem istraživanja	8
2.2.	Ciljevi istraživanja	9
2.3.	Hipotetički okvir istraživanja	9
2.4.	Metode istraživanja	9
3.	<i>Odnos društva prema osobama sa invaliditetom i njihov položaj kroz povijest</i>	11
3.1.	Modeli poimanja invaliditeta	15
4.	<i>Pravni okvir kojim se reguliraju prava i položaj osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini</i>	19
4.1.	Važnost Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom	20
4.2.	Politika u oblasti invalidnosti	24
4.3.	Mjere sistemske podrške osobama sa invaliditetom	37
4.4.	Obaveze države Bosne i Hercegovine kao kandidatkinje za članstvo u Evropskoj uniji....	39
5.	<i>Položaj osoba sa invaliditetom u savremenom bh. društvu u praksi</i>	43
5.1.	Obrazovanje	43
5.2.	Profesionalna rehabilitacija i zapošljavanje	50
5.3.	Pristupačnost	55
5.4.	Žene sa invaliditetom	59
5.5.	Podizanje svijesti	61
5.6.	Javni i politički život osoba sa invaliditetom	64
5.7.	Osobe sa invaliditetom i pandemija COVID19	70
6.	<i>Zaključak</i>	72
7.	<i>Literatura</i>	74

SAŽETAK

Osobe sa invaliditetom su, od najstarijih vremena do danas, bili prinuđeni da se bore za svoj opstanak. Bili su prepušteni na milost i nemilost društву koje je prema njima bilo okrutno. Išlo je to čak toliko daleko da su se novorođena djeca koja su se rodila sa nekim oblikom invaliditeta mogla mirne duše ostavljati negdje pored puta ili čak ubijati. Kasnije je postupanje sa osobama sa invaliditetom bilo humanije i njihov položaj je bivao sve bolji, ali sve do kraja Drugog svjetskog rata se nije ozbiljno gledalo na uzroke i posljedice invaliditeta. U periodu od kraja Drugog svjetskog rata do danas nastale su brojne deklaracije i konvencije koje svim ljudima garantuju jednaka prava i slobode, a za osobe sa invaliditetom je najznačajnija UN Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom iz 2006. Koju je Bosna i Hercegovina ratificovala 2010. Godine. Nakon nje su izrađeni najvažniji domaći dokumenti koji se bave pravima osoba sa invaliditetom poput: jedinstvene Politike u oblasti invalidnosti iz 2009. Godine, Strategija unapređenja društvenog položaja lica sa invaliditetom 2010-2015 u Republici Srpskoj, Strategija za izjednačavanje mogućnosti osoba s invaliditetom 2011-2015 u Federaciji Bosne i Hercegovine, Strategija unapređenja društvenog položaja lica sa invaliditetom u RS 2017-2026, Strategija za unapređenje prava i položaja osoba sa invaliditetom u FBiH 2016-2021 i mnogih zakona. Međutim, najveći problem je to što su entitetski zakoni neusaglašeni, što ima za posljedicu da se isti problem drugačije tretira i zbog toga je položaj osoba sa invaliditetom u BiH i dalje neizvjestan.

Ključne riječi: društveno-politički položaj, osobe sa invaliditetom, Bosna i Hercegovina

Riječi zahvale

Ovim putem se zahvaljujem svim profesorima i kompletnom osoblju Fakulteta političkih nauka u Sarajevu koji su činili sve da se ja osjećam kao kod kuće i da ne budem nimalo zapostavljen ili isključen, već da ravnopravno sa svojim kolegama učestvujem na predavanjima i ispitima. Posebno se zahvaljujem mojim mentorima koji su od prvog dana studija ohrabrivali moje učešće na predavanjima i moja izlaganja, a posebno im se zahvaljujem što su me sve vrijeme vodili kroz proces izrade master teze koji nije bio nimalo lak, šta više, koji je bio pun izazova. Takođe, zahvaljujem se mojim dragim kolegicama i kolegama koji su tokom mog studiranja uvijek bili sa mnom i uz mene, koji me nikad nisu ostavili ili iznevjerili i koji su me uvijek nesebično i bezgranično podržavali. Zahvaljujem se i kopirnici GRAFX koja mi je na samom početku studija skenirala i prilagođavala literaturu za učenje u pristupačne formate. Upućujem riječi zahvale i Fondaciji Hastor koji su me stipendirali skoro do samog kraja i zahvaljujući kojima sam stekao brojne prijatelje. Ne mogu a da ovom prilikom ne spomenem i moje drage prijatelje i mentore Mehmeda Mehića i Irenu Karamehmedović sa kojima sam se upoznao upravo zahvaljujući Fondaciji Hastor i sa kojima sam tokom srednjeg obrazovanja i studija imao odličan odnos. Ovim putem se zahvaljujem i Uredu za podršku studentima u Sarajevu od koga sam tokom studija imao psihološku podršku, a kasnije i pomoć u vidu prilagođavanja literature. Moram takođe da se zahvalim i biblioteci Fakulteta političkih nauka koja mi je pred kraj prvog i na drugom ciklusu prilagođavala literaturu. Hvala i Udruženju slijepih Kantona Sarajevo koje mi je omogućilo da učestvujem na brojnim edukacijama i radionicama koje se tiču prava osoba sa invaliditetom. Velika hvala nastavnicima i drugom osoblju Centra za slijepu i slabovidnu djecu i omladinu u Sarajevu koji su mi bili kao druga porodica tokom osnovnog i srednjeg obrazovanja i tokom mog boravka u toj ustanovi. Hvala svim mojim prijateljima i poznanicima koji su mi bili ogromna podrška u svim životnim fazama. I na kraju posebne riječi zahvale upućujem mojoj porodici, a naročito mojim roditeljima bez čije podrške i ohrabrenja ne bih postizao velike rezultate i uspjehe. Ovaj rad posvećujem svima njima, a posebno osobama koje, kao i ja, imaju neki oblik invaliditeta i ovim putem ih podstičem da se bore za svoj bolji položaj u ovom društvu i da nikad ne odustaju od željenih ciljeva ma koliko ih teško bilo ostvariti.

1. Uvod

Ovaj rad će započeti tezom Sanele Šadić da su „ljudska prava ideal koji je neupitan, ali da se ona ne podrazumjevaju već da se za njih treba boriti“ (Šadić, 2014). To dokazuje i vječita borba osoba sa invaliditetom za bolji položaj i veće priznanje u društvu te težak i trnovit put do ostvarivanja prava koja danas imaju. Koliko god je bio dug put do ostvarivanja prava nekih drugih grupa poput robova, kmetova, radnika, nekih vjerskih i nacionalnih zajednica, žena itd., slično trajanje ima i borba koju su osobe sa invaliditetom vodile i danas vode. Prema procjenama Svjetske zdravstvene organizacije, oko 15% svjetskog stanovništva ima neki oblik invaliditeta. Za Bosnu i Hercegovinu, međutim, nema tačnih podataka o broju osoba sa invaliditetom, a zbog čestih bolesti i starenja stanovništva taj broj kontinuirano je u porastu. Invaliditet se može klasifikovati u nekoliko vrsta, a najčešće oblici su: oštećenja vida u koje spadaju sljepoća i slabovidnost, oštećenje sluha u koje spada gluhoća i nagluhost, senzorna oštećenja, intelektualne i mentalne teškoće itd., a može biti i višestruk, odnosno kombinacija navedenih oblika invaliditeta. Također, uzroci nastanka invaliditeta mogu biti različiti tako invaliditet može nastati pri rođenju, može biti posljedica neke bolesti, nesreće, ratnih dejstava, nezgode ili povrede na radu, i slično. Karakteristika stečenog invaliditeta je to da se može javljati postepeno, a može nastupiti iznenada. Navedno može dovesti do vrlo traumatičnog iskustva i do teškog mirenja sa gubitkom, odnosno sa invaliditetom. U takvim situacijama je potrebno toj osobi pomoći da se prilagodi na novi način života, da ponovno nauči obavljati svakodnevne aktivnosti koje je bez problema obavljala prije sticanja invaliditeta. Ovaj rad ima za cilj da analizira društveni i politički položaj osoba sa invaliditetom u savremenom bosanskohercegovačkom društvu. Rad je podijeljen u tri dijela. U prvom dijelu analizira se odnos društva prema osobama sa invaliditetom i njihov položaj kroz povijest. U ovom segmentu rada također ističemo i modele pristupa invalidnosti kao i tzv. jezik invalidnosti, odnosno kategorijalno pojmovni aparaturu kojom su se osobe sa invaliditetom često označavale. U drugom dijelu rada analiziran je pravni okvir, odnosno domaći, evropski i dokumenti Ujedinjenih nacija (OUN) kojima se garantuju prava osoba sa invaliditetom. Ovdje je značajan fokus bio na Konvenciji OUN o pravima osoba sa invaliditetom koja se kao crvena nit prožima kroz cijeli rad, razlog tomu leži u činjenici da je ova Konvencija zapravo prvi dokument ovakve vrste pored Standardnih pravila za izjednačavanje mogućnosti osoba sa invaliditetom koji se ozbiljno bavi pravima osoba sa invaliditetom. Treći, a ujedno posljednji dio rada bavi se položajem osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini. Analizirani su segmenti

svakodnevnog života osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini te uočena diskriminisana i segregacija u obrazovanju, profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju, pristupačnosti, pravima žena sa invaliditetom, javnog i političkog života. Pri kraju trećeg dijela rada analiziran je položaj osobama sa invaliditetom u doba pandemije COVID-19. Namjera ovog rada bila je ukazati koliko je, uprkos svim promjenama, položaj osoba sa invaliditetom u savremenom bosanskohercegovačkom društvu izuzetno zahtijevan, složen i napose težak.

2. Teorijsko metodološki okvir rada

2.1. Područje i problem istraživanja

Problem ovog istraživanja je neravnopravan društveno-politički položaj osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini. Ova neravnopravnost se ogleda u svim sferama života, počevši od obrazovanja, nepristupačnosti u svakom smislu, rada i zapošljavanja, a da i ne govorim o tome da institucije vlasti ne čine u dovoljnoj mjeri da se položaj ove grupe poboljša. Štaviše, imamo situaciju da se mnoge odluke koje se tiču osoba sa invaliditetom donose bez njihovog znanja. Problematsko pitanje "Društveno-politički položaj osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini" postavlja temelj za istraživanje koje će dubinski analizirati različite aspekte života osoba sa invaliditetom Bosni i Hercegovini. Ovo pitanje postavlja fokus na šire društveno-političko okruženje i specifičnosti Bosne i Hercegovine koje oblikuju iskustvo osoba sa invaliditetom. Ono čemu će se posebna pažnja posvetiti jeste analiza pravnog okvira i dosljednosti primjene zakona koji su nužni za utvrđivanje stvarnog nivoa pravne zaštite i pristupa osobama sa invaliditetom. Istraživanje je imalo za cilj i analizu političkih programa i inicijativa koje je važno kako bi se procijenila učinkovitost postojećih politika i inicijativa usmjerenih na unapređenje položaja osoba sa invaliditetom. U radu smo se fokusirali na društvene norme i percepcije koje nam omogućavaju razumijevanje društvenih prepreka koje mogu ometati potpunu inkviziciju osoba sa invaliditetom u bosanskohercegovačko društvo. Analizirana je i dostupnost i kvaliteta obrazovanja, kao i pristupa tržištu rada, što nam pomaže identificirati ključne izazove u područjima obrazovanja i zapošljavanja. Ispitana je i nivo učešća osoba sa invaliditetom u političkim procesima i pristupačnosti političkim institucijama što je okarakterizirano kao ključni aspekt za evaluaciju demokratskog učešća. Na osnovu navedenog formulirano je problemsko pitanje na osnovu kojeg će se dobiti pregled društveno-političkog konteksta u kojem žive osobe sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini, što će omogućiti identifikaciju ključnih problema i izazova te potencijalnih područja za poboljšanje i intervenciju.

Problemsko pitanje glasi: „*Kako se zakonodavstvo i političke inicijative odražavaju na društveno-politički položaj osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini?*“

2.2. Ciljevi istraživanja

Ciljevi istraživanja određuju svrhu i usmjeravaju put kojim ćemo ići kako bi dobili odgovore na postavljena pitanja. Cilj(evi) istraživanja imaju zadatku da precizno definiraju ono što istraživači žele postići. Ciljeve koje smo odlučili postaviti u ovom radu se odnose na razne aspekte društveno-političkog života osoba sa invaliditetom u bosanskohercegovačkom društvu, tako je primarni cilj ispitati relevantne zakone, propise i regulative koji se odnose na prava osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini, te utvrditi u kojoj mjeri su zakoni usklađeni sa međunarodnim standardima o pravima osoba s invaliditetom. Zatim istražiti praksu primjene zakonskih odredbi na terenu, te identificirati eventualne razlike između zakona na papiru i stvarne implementacije u svakodnevnom životu osoba s invaliditetom. Identificirati postojeće političke programe i inicijative namijenjene poboljšanju položaja osoba sa invaliditetom. Procijeniti učinkovitost i dosljednost provedbe tih inicijativa. Istražiti kako donošenje političkih odluka utječe na prava, sudjelovanje i život osoba s invaliditetom te procijeniti pozitivne i negativne učinke političkih odluka na društveno-politički položaj ove populacije. Kroz ove ciljeve istraživanja, teži se stvoriti sveobuhvatna sliku o tome kako zakonodavstvo i političke inicijative oblikuju društveno-politički položaj osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini.

2.3. Hipotetički okvir istraživanja

Generalna hipoteza (GH): Osobe sa invaliditetom u bosanskohercegovačkog društvu su ranjiva, ugrožena i marginalizirana društvena grupa te kao takvi se suočavaju sa brojnim teškoćama u svakodnevnom životu.

2.4. Metode istraživanja

Primjenom mixed methods (miksani metoda) pristupa (kombinacija kvalitativnog i kvantitativnog pristupa istraživanju društvenih pojava upotrebom tehnika analize sadržaja dokumenata i ankete u istraživanju društveno-političkog položaja osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini pruža se mogućnost kombiniranja kvantitativnih i kvalitativnih pristupa kako bi se dobila cjelovita slika njihovog društveno-političkog položaja. Analiza sadržaja dokumenata jeste tehnika istraživanja koja uključuje sistemsko proučavanje i tumačenje poruka, teksta ili slika unutar određenog konteksta. U ovom radu bit će primjenjena da se analiziraju najčešće pravi dokumenti putem zakona, propisa i drugih dokumenata kako bi se identificirali segmenti koji se odnose na prava osoba sa invaliditetom. Ovom analizom planirano je bolje razumijevanje postojećih zakonskih okvira kao i eventualne pravne praznine.

Pored zakona, propisa analizirani su i strateški dokumenti određenih organizacija, institucija u BiH ali i međunarodnih organizacija koje se bave pitanjima invaliditeta. Ova analiza imala je za cilj identificirati prioritetne teme i politike. Pored analize sadržaja dokumenata primijenjena je tehnika ankete i mjernog instrumenta anketnog upitnika kao tehnike prikupljanja podataka koja uključuje postavljanje strukturiranih pitanja ispitanicima kako bi se dobili kvantitativni podaci. Anketnim istraživanjem smo se koristili za prikupljanje informacija o prioritetima i potrebama osoba sa invaliditetom, postavljajući pitanja o pristupačnosti, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i zapošljavanju. Također, tehnika ankete se koristila za procjenu učinkovitosti postojećih politika i inicijativa usmjerenih na poboljšanje položaja osoba sa invaliditetom. Kombiniranjem tehnika analize sadržaja dokumenata i anketa, željeli smo stvoriti holističku sliku položaja osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini, dobivajući uvid u zakonodavstvo, društvenu percepciju, te konkretnе potrebe i izazove s kojim se ova populacija suočava. Ove tehnike dopunjavaju jedna drugu, pružajući informacije koje pomažu donositi zaključke i oblikovati preporuke za poboljšanje položaja osoba sa invaliditetom.

3. Odnos društva prema osobama sa invaliditetom i njihov položaj kroz povijest

Prema Gadžo-Šašić, „kroz cjelokupnu historiju ljudske civilizacije u svim sistemima i svim društvima postojao je jedan broj članova zajednice sa invaliditetom, odnosno fizičkim ili mentalnim teškoćama“ (2020, str. 47). Historijski gledano, osobe sa invaliditetom su se u različitim vremenskim razdobljima različito tretirale, od potpune odbojnosti i kažnjavanja do tolerancije, od netrpeljivosti do trpeljivosti, zatim određenih oblika zaštite u počecima do povremenog pristupa organizirane zaštite i veće društvene brige prema ovim članovima društva. Prema tome, jasno je, kako tvrdi Gadžo-Šašić, da su „ove skupine imale manje šanse za preživljavanje, jer u borbi za opstankom uspijevali su samo najsposobniji i najizdržljiviji, posebno u počecima stvaranja ljudskog društva“ (2020, str. 48). Bili su, kako to kaže jedan od najvećih engleskih književnika Charles Dickens: „samo prazan prostor koji niko ne primjećuje, a koji je ipak svakome na putu“ (1850). Smatrani su obavezom, nerijetko postajali žrtve bogova ili prepušteni sodbini, bez ikakve brige i zaštite, kako bi preostali jači i zdraviji članovi društva mogli preživjeti (Gadžo-Šašić, 2020). Ukratko, sa njima se moglo postupati kako se htjelo, a da se za to nikome ne odgovara, bez imalo grižnje savjesti ili kajanja. Prema nekim autorima, „pojedinci sa mentalnim ili fizičkim invaliditetom su smatrani bićima koja imaju manje ljudskih karakteristika, pa su kao takvi bili prijetnja, objekti straha, ismijavanja i sažalijevanja, teret milosrđa, vječna djeca, bolesni organizmi ili osobe na samrti“ (Gadžo-Šašić, 2020, str. 51). Ovim osobama je, upravo zbog straha od novog i nepoznatog, neminovno i skoro uvijek dodjeljivana negativna uloga u društvu. Gadžo-Šašić (2020) smatra da je u različitim epohama stav društva prema osobama s invaliditetom bio određen koliko shvatanjima date sredine, toliko i kulturnim, materijalnim i duhovnim stavovima vremena u kojem je osoba s invaliditetom živjela. Stoga Gadžo-Šašić dalje navodi da je društveni odnos prema osobama s invaliditetom bio determiniran različitim faktorima, zavisno od kulturne i moralne razine na kojoj se društvo nalazilo, te navodi pet dominantnih faktora od kojih je zavisio odnos prema osobama s invaliditetom, a to su: društveno uređenje, zakonska regulativa, nivo ekonomske moći, religija i razvoj nauke. Gadžo-Šašić također navodi da je u prahistorijskom dobu čovjek sve što sezbivalo u njegovom okruženju, kao i sve što se odnosilo na njega samog pripisivao natprirodnim silama. U literaturi se iz ugla nastanka invalidnosti ovaj period naziva demonističkim, što se posebno odnosi na duševne bolesti koje su se vrlo dobro uklapale u okvir ovakvog shvaćanja (2020). Kako se smatralo i vjerovalo da su osobe sa invaliditetom đavolovi poslanici, vještičja djeca, opsjednuti vješticama, demonima i sl., to je uslovjavalo i način liječenja od čarobnjaštva

i molitava do različitih surovih postupaka poput bičevanja, izgladnjivanja itd. (Gadžo-Šašić, 2020). Ovdje se jasno vidi da je u ovom periodu, a kasnije i u srednjem vijeku, vladalo sujevjerje i neznanje velikih razmjera koje je, nažalost, duboko ukorijenjeno i danas naročito u manjim sredinama. U antičkom periodu, „konkretno, u Sparti je bilo dopušteno ubijanje novorođenčeta koje je imalo određeni tjelesni ili neki drugi invaliditet“ (Hurić, 2019, str. 13). Općenito, invaliditet se smatrao posljedicom grijeha, Božje kazne ili prokletstva. U Sparti su djecu s teškoćama najčešće odvodili na planinu Tajget smatrajući da društvo nema nikakve koristi od njih. Vrijednost čovjeka u Ateni mjerila se socijalnom upotrebljivošću. Iako je zakon prvi put propisivao ravnopravnost svih ljudi bez obzira na porijeklo, isključivao je djecu i osobe s teškoćama jer oni nisu sposobni za rat niti mogu biti aktivni u ekonomiji i politici (Hurić, 2019, str. 13). Posmatrano sa politološkog stajališta, sasvim je jasno da nije moglo biti ni riječi o demokratiji kakvu mi danas poznajemo, jer je isključivala iz javnog života većinu stanovništva, pa tako i osobe sa teškoćama, odnosno invaliditetom. Zanimljivo je i to da veliki grčki filozofi Aristotel i Platon nisu imali razumijevanja za djecu sa invaliditetom (teškoćama) i smatrali su da je beskorisno voditi brigu o njima (Alibegović, 2019). Društvo je bilo toliko netolerantano da je sasvim opravданo bilo ostaviti dijete sa invaliditetom na putu ili u šumi. U rimskoj državi roditelji su dijete s teškoćama puštali niz rijeku Tiber u košari od pruća. Kod Hebreja djecu s teškoćama su prodavali kao roblje (Hurić, 2019). Međutim, neki autori poput Gadžo-Šašić (2020), tvrde da je u „prahistorijskom i antičkom periodu odnos prema osobama sa invaliditetom bio nešto humaniji i etičniji. Oni koji bi preživjeli godine djetinjstva uživali su određene prednosti vezane za magijske kultove. Vjerovalo se da osobe s invaliditetom, pošto su ih više sile na rođenju obilježile fizičkim nedostacima, imaju određenu magijsku ili medijumsku ulogu u kontaktiranju sa „onostranim svijetom“, što je doprinosilo jačanju njihovog društvenog položaja bez obzira na nedostatak sposobnosti za privređivanje“ (Gadžo-Šašić, 2020, str. 48). Također, stari Egipćani nisu dozvoljavali ubijanje osoba sa invaliditetom, a stari Indi su imali veliko razumijevanje i vjerovali su u mogućnost njihovog razvoja (Alibegović, 2019). U Kini se smatralo da slijepi imaju razvijeno pamćenje i mišljenje (Hurić, 2019). Iako je u „antičkim zajednicama kult ljepote i zdravog tijela bio posebno njegovana, zbog čega su, nerijetko osobe s invaliditetom bile izlagane javnom podsmijehu i poruzi, jedan broj njih je, kao npr. ratni veterani, slijepi i slabovidne osobe, uživao određeni status i ugled u društvu zahvaljujući ratnoj slavi ili aktivnostima kao što su interpretacija i pisanje epske poezije“ (Gadžo-Šašić, 2020, str. 48). Različite kulture su različito objašnjavale pojavu i uzroke invalidnosti kod nekog od članova porodice, posebno djece (Gadžo-Šašić, 2020). U Kini je postojalo vjerovanje da je sljepoća dokaz bolesne porodice, u Španiji je dijete s invaliditetom

predstavljalo test vjere, a u meksičkoj kulturi se vjerovalo kako je Bog stavljući roditelje na kušnju dao dijete s invaliditetom (Gadžo-Šašić, 2020). Kod „Hispanoamerikanaca se invaliditet djeteta smatrao uzrokom „zločestog oka“ – *mal ojo* ili „zločeste vještice“ – *mal puesto*. Zločesto oko je vjerovanje da pretjerano divljenje druge osobe može rezultirati bolešću djeteta zbog čega majke trebaju izolirati dijete iz nepoželjne sredine. Kod vjerovanja u zločestu vješticu smatra se da je urok bacio neki iscijelitelj ili vještica. Slično vjerovanje postoji i u Bosni i Hercegovini, pa se u tom kontekstu smatra da je pretjerano diviti se djetetu jer se na taj način prizivaju zle sile koje ga mogu ureći da se razboli, odnosno da postane slijepo, nagluho, nijemo itd.“ (Gadžo-Šašić, 2020, str. 49). Zapravo, može se primjetiti da su mnoga od ovih „vjerovanja“ i danas duboko ukorijenjena kako u samom bosanskohercegovačkom društvu, tako i u drugim društvima na području Balkana, od vjerovanja da je invaliditet posljedica grijeha, Božje kazne i prokletstva, do vjerovanja da je dijete sa invaliditetom veliki dar i Božji blagoslov za porodicu. Ponekad se ovim osobama pridaje atribut nadnaravnog ili Božanskog. Kod nas i sad postoji vjerovanje da su slijepi osobe mnogo sposobnije od ljudi koji vide, da imaju razvijenije pamćenje, da brže i lakše uče i shvataju, da imaju mnogo talenata i vještina koje drugi ljudi nemaju. Prema Alibegoviću (2019), srednji vijek je poznat kao period azila. U ovom periodu ponovno oživjava demonističko razumijevanje o nastajanju duševnih bolesti. Njihovo liječenje poprima primitivne oblike istjerivanja āavola batinanjem i mučenjem, ali i spaljivanjem duševno oboljelih osoba (Gadžo-Šašić, 2020). U ništa boljem položaju nisu ni osobe s tjelesnim invaliditetom koje su mahom prepuštene same sebi i ulici najčešće se izdržavajući prošnjom, krađom, primanjem milostinje i sl., pod uslovom da nisu bile smještene u azile i skloništa. Od XVI. do XIX. vijeka stav društva prema osobama sa invaliditetom se postepeno mijenjao. Iako su bile izložene segregaciji, ili da se poslužimo izrazom Jelene Milošević koja upotrebljava termin getoizacija (Milošević, n.d.), tretmani u azilima postaju humaniji, a mučenja i ponižavanja su u manjoj mjeri prisutna (Gadžo-Šašić, 2020.) Međutim, kao i sve drugo, tako je i odnos prema djeci i osobama sa invaliditetom bio klasno određen, pa se tako prema djeci iz bogatih obitelji postupalo sa posebnom njegom, a prema djeci iz siromašnih obitelji se ponašalo grubo i nemilosrdno (Alibegović, 2019.). Gadžo-Šašić navodi da se prvim pokušajem društvene inkvizije mogu smatrati naporci svećenika de Leona u Španiji da obrazuje gluhe sinove kastiljanskih plemića. Ista autorica također navodi da, iako je došlo do novih naučnih saznanja u XVII i XVIII vijeku, a posebno u XIX i XX vijeku, odnos društva prema osobama s invaliditetom nije se promijenio. Ove su osobe, kako ona dalje tvrdi, i dalje poput prosjaka, skitnica, prostitutki i kriminalaca bile čuvane u specijalnim zavodima i azilima (Gadžo-Šašić, 2020). Ako bismo povukli paralelu između tog vremena i savremenog perioda u kome živimo,

uočit ćemo da su ove osobe i danas izložene takvom tretmanu. Primjeri za to su takozvane „specijalne škole“, domovi, internati itd. Izrazito nehuman i brutalan tretman su osjetile osobe sa invaliditetom u nacističkoj Njemačkoj 30-tih i 40-tih godina XX vijeka, poput drugih nepoželjnih i sistematski trebljenih kategorija: Roma, jevreja, Slavena, političkih neistomišljenika, antifašista itd. Tretirani su kao manje vrijedni i neproduktivni članovi društva, pasivni objekti tuđe brige i milosti, oni koji po uvjerenju tadašnjih vlasti nisu zaslužili da žive (Gadžo-Šašić, 2020), teretom kojeg se treba riješiti (Hurić, n.d.) Mnogi od njih su upućivani u koncentracione logore i tamo stradali. U nacističkoj Njemačkoj osobe s invaliditetom smatrane su opasnim društvenim balastom koji kvari čistotu arijevske rase. U skladu s tim pristupilo se njihovom istrebljivanju (Gadžo-Šašić, 2020). Ironičan paradoks je i to da su ključni lideri Adolf Hitler i Joseph Göbells bili osobe sa invaliditetom. Hitler je, po naknadnoj analizi stručnjaka, patio od ozbiljnih duševnih smetnji, a Göbells je imao posljedice dječje paralize (Gadžo-Šašić, 2020). Nakon pretrpljenih strahota koje je donio Drugi svjetski rat, po prvi put se na prava čovjeka, pa tako i na prava osoba sa invaliditetom počelo drugaćije gledati. Sada invaliditet više nije problem pojedinca, već problem cijele zajednice. Od 1948. do 2006. godine doneseni su brojni i vrlo važni, čak se može reći ključni međunarodni dokumenti koje je i Bosna i Hercegovina potpisala i ratificirala. Neki od njih su:

- Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima donesena od strane Generalne skupštine UN-a 1948. godine,
- Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima,
- Deklaracija UN-a o pravima osoba sa invaliditetom iz 1975. godine
- UN-ova Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom iz 2006. Godine.

U periodu 60-tih i 70-tih godina XX vijeka razvijaju se mnogi važni pokreti, organizacije i udruženja, pa je u tom periodu nastao i pokret osoba sa invaliditetom koji je inzistirao na tzv. filozofiji samostalnog života (Milošević, n.d.). Sa razvojem ljudskih prava razvijala se i svijest o osobama sa invaliditetom kao ravnopravnim članovima društva. Sve više je fokus na osobi, njenom urodenom dostojanstvu i njenim kvalitetima, a ne prvenstveno na invaliditetu kao do tad. Vrhunac borbe osoba sa invaliditetom za veća prava i bolji položaj u društvu je Konvencija UN-a o pravima osoba sa invaliditetom. Danas imamo situaciju da veliki broj zemalja uspješno integrira osobe sa invaliditetom u društvo, ali nažalost, neke zemlje kao

i Bosna i Hercegovina i dalje imaju značajne probleme sa procesom integracije i borba za ravnopravan položaj je u toku.

3.1. Modeli poimanja invaliditeta

Ne samo da su osobe sa invaliditetom bile i jesu izložene diskriminaciji, neprihvatanju i izolaciji, nego su to bile i porodice koje su imale nekog člana sa invaliditetom, pa su samim tim takve porodice bile često prepuštene same sebi. Gadžo-Šašić (2020), navodi da se diskriminacija nad osobama sa invaliditetom ogleda ne samo u načinu postupanja drugih, nego i u činjenici da osoba ima neku vrstu invaliditeta. Prema tome, jasno je da je takva diskriminacija višestruka. Postoje za to i mnogi primjeri. Neki ljudi su bili proganjani samo zato što su drugog spola (žene i transrodne skupine), drugačije životne dobi (djeca), seksualnog opredjeljenja (homoseksualci), vjeroispovjesti ili nacionalnosti (Jevreji i Romi), a pritom su neki od njih imali neku vrstu invaliditeta. Takođe, neki autori poput Bratković i sur (2013), tvrde da čak ni u feminističkim pokretima žene sa invaliditetom nisu bile prihvачene, a nalazile su se u sličnoj situaciji i podređenom položaju kao i žene bez invaliditeta. Kroz historiju su se javljali različiti modeli poimanja invaliditeta i u ovom dijelu ću pokušati da navedem one koji su se najviše primjenjivali u praksi. To su prije svega: model milosrđa, herojski model, medicinski model, socijalni model i model ljudskih prava.

Model milosrđa tretira osobu sa invaliditetom kao žrtvu i nemoćnu osobu koja nije u stanju da se brine sama o sebi i koju treba sažaljevati. Po ovom modelu osobama sa invaliditetom treba njega i smještaj u institucijama.

Herojski model je u potpunosti suprotan modelu milosrđa, jer za razliku od prethodnog, ovaj model na osobe sa invaliditetom gleda kao na natprirodna bića koja sve probleme i prepreke savladavaju sa lakoćom, ili na anđele pune empatije i razumijevanja za sve ljude. Sada ću ove stavove pokušati da opovrgnem. Prvo: svaki čovjek na ovom svijetu, bio on sa invaliditetom ili bez njega, priča je za sebe, sa svojim vrlinama i manama, sa određenim kvalitetima ili sposobnostima po kojima je prepoznatljiv i koje ga ističu u odnosu na druge ljude. Neki ljudi se sa teškoćama i iskušenjima nose lakše i savladavaju ih bez problema, dok sa drugima to nije slučaj. Drugo: u ovom svijetu punom svakodnevne borbe za opstanak osobe sa invaliditetom su prisiljene da se dokazuju htjeli to ili ne. Moraju da ulažu maksimalan trud i svu svoju snagu kako bi postizali uspjehe i kako bi društvo na njih gledalo bar malo drugačije i više ih poštovalo.

Zbog toga se u našem društvu stvara slika o osobama sa invaliditetom kao o superjunacima kojima ništa nije teško i za koje ne postoje riječi poput: neću, ne mogu, ne znam, ne smijem i sl. Međutim, valja znati da je upravo takvima osobama najteže, jer oni znaju koliko žrtve, muke i patnje moraju da podnesu kako bi konačno ispunili željeni cilj. Ne shvataju ništa olako i trude se da odgovorno i u skladu sa svojim mogućnostima izvršavaju sve zadatke koje život pred njih postavlja. Mediji sve češće izvještavaju i prave priloge o uspješnim osobama sa invaliditetom koji zvuče senzacionalistički. Međutim, i to je potpuna pogreška. Bilo bi povoljnije za sam položaj osoba sa invaliditetom da mediji izvještavaju o funkcionisanju organizacija i udruženja osoba sa invaliditetom i o njihovim zagovaračkim aktivnostima. Tek tada bi opšta slika bila potpuno drugačija. Takođe, trebalo bi da se o osobama sa invaliditetom češće govori i piše, a ne samo na određeni datum.

Medicinski model se javlja 50-tih godina 20. Vijeka. Slično modelu milosrđa, i ovaj model vidi osobe sa invaliditetom kao pasivne objekte tuđe brige i zaštite, kao pacijente kojima je potrebno liječenje i smještaj u neku zdravstvenu ustanovu. Ključni nedostatak ovog modela je to što se invaliditet tretira kao bolest, a ne kao stanje koje može, a i ne mora, biti uzrok neke bolesti. U istom kontekstu „osoba s invaliditetom posmatra se kao „defektna“, ograničeno sposobna da ostvari svoju društvenu ulogu. Drugim riječima, ovaj model sklon je problematiziranju osobe i gleda na nju kao na objekt kliničke intervencije“ (Gadžo-Šašić, 2020, str. 67). Ista autorica navodi da je medicinski model odgovoran za sve veći porast izolacije osoba sa invaliditetom. Takođe, još jedan nedostatak i modela milosrđa i medicinskog modela jeste to što se osobe sa invaliditetom tretiraju kao pasivni poslušnici o kojima drugi trebaju ne samo da brinu, nego i da odlučuju (Milošević, 2014). Najveći problemi nastaju kada profesionalci u zdravstvu daju sebi za pravo da odlučuju ne samo o tome gdje će osoba sa invaliditetom živjeti, nego i gdje i kako će se obrazovati, gdje će se zapošljavati, hoće li zasnovati svoju porodicu i o mnogim drugim pitanjima koja nisu u opisu njihovog posla. Osobe sa invaliditetom kada dođu kod doktora i danas se suočavaju sa situacijom da se njihovoj pratići postavljaju mnoga pitanja koja bi ustvari trebala da se postavljaju njima lično, a najčešća su: šta je njemu-njoj, koje je on-ona godište, koje su njegove-njene dijagnoze, koju terapiju koristi i sl., a takav pristup je s njihove strane potpuno neetičan i nije u skladu sa Hipokratovom zakletvom.

Socijalni model je nastao 70-tih godina 20. Vijeka i predstavljao je potpunu revoluciju u odnosu na dotadašnje modele postupanja prema osobama sa invaliditetom. Proizišao je iz brojnih aktivističkih pokreta za ljudska prava. Za razliku od prethodnih, ovaj model invaliditet vidi kao društveni fenomen, a ne kao problem pojedinca. Prema njemu osobe s invaliditetom, u

partnerstvu sa saveznicima, su aktivni borci za ravnopravnost i za društvo koje je inkluzivno (Gadžo-Šašić, 2020). „Pojavom socijalnog modela kao i filozofije inkluzije u društvu dolazi do promjene odnosa prema osobama s invaliditetom. Ovim promjenama pridonio je i pokret samozastupanja koji se smatra najpozitivnjim pokretom prošlog desetljeća. Organizirajući se u ovaj pokret osobe s invaliditetom pokazale su da imaju šta reći, ukoliko im se za to pruži prilika. Pokazale su da žele biti dio društvene zajednice i imati veću kontrolu nad vlastitim životom. Stoga je i sasvim razumljiva želja osoba s invaliditetom za socijalnom inkluzijom, odnosno nepokolebljivim stavom koji glasi; „ništa o nama bez nas“ (Gadžo-Šašić, 2020, str. 69).

Model ljudskih prava je gotovo isključivo usmjeren na dostojanstvo ljudskog bića. Dostojanstvo, autonomija, jednakost i solidarnost su vrijednosti koje su posebno važne u kontekstu invalidnosti (Gadžo-Šašić, 2020, str. 69). Osobama sa invaliditetom pripadaju sva ljudska prava kao i ostalim ljudima. Ova grupa građana ne živi u „specijalnom“, već u jedinom društvu koje postoji, i imaju jednako pravo, ali još uvek ne i jednakе mogućnosti, da učestvuju u svakom njegovom segmentu ravnopravno sa svojim sugrađanima (Milošević, 2014). Socijalni model i model ljudskih prava koristi većina zemalja svijeta, međutim, u nekim zemljama poput Bosne i Hercegovine koja, iako je potpisala i ratifikovala većinu međunarodnih dokumenata od kojih je UN Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom najvažniji, ipak ta prava u određenoj mjeri još uvijek ne poštaje iako su ovim dokumentom zagarantovana.

Paralelno sa modelima poimanja invaliditeta razvijala se i terminologija kojom su se osobe sa invaliditetom označavale. Ako uzmemo latinski pojам invalidus/invaliditas koji znači nesposoban, vidjećemo da i sam pojам kao i njegov prijevod imaju stigmatizirajući predznak. Autorice Sabira Gadžo-Šašić i Jelena Milošević navode najčešće izraze kojima su se osobe sa invaliditetom označavale naročito u starijoj literaturi. Neki od njih su: abnormalni, nenormalni, asocijalni, devijantni, retardirani, ograničeni, nemoćni, obogaljeni, nagrđeni, hendikepirani, osobe ometene u razvoju itd. Sada, u savremenom rječniku, često možemo čuti sintagme poput: osobe sa teškoćama u razvoju, osobe sa oštećenjem vida ili sluha, osobe sa intelektualnim teškoćama i sl. Jelena Milošević takođe navodi da čak ni najuvrježeniji termin osobe sa posebnim potrebama nema mnogo smisla, jer odgovor na pitanje kakve su to posebne potrebe još нико до сада nije uspio da pruži. Način njihovih zadovoljavanja jeste drugačiji, ali sama potreba (ustajanje iz kreveta, tuširanje, odlazak u školu, na posao, u prodavnicu, restoran i slično) je ista kao i kod svih drugih ljudi (Milošević, 2014). Zanimljivo je i to da se neki pojmovi koji imaju pogrdnu konotaciju i danas upotrebljavaju i da takvi pojmovi mogu da imaju

simbolično značenje. Npr. Pojmovi slijepac i gluh označavaju nekoga ko uopšte neće da čuje šta drugi govore, ne prihvata ničijeg savjeta ni mišljenja osim svog vlastitog i nekog ko, simbolički rečeno, ide stramputicom i sve se više približava svojoj propasti i ponoru. Međutim, valja znati da su i ovakvi termini neprikladni za svakodnevni govor, jer osoba koja ne vidi i ne čuje za to nije kriva, dok se upravo suprotno može reći za osobu koja ne razmišlja o svojim postupcima.

Zahvaljujući socijalnom modelu kao i borbi samih osoba sa invaliditetom, termin osobe sa invaliditetom se sve više počeo upotrebljavati kako u međunarodnim dokumentima tako i u svakodnevnom diskursu. Ovim terminom se želi pokazati da je osoba s invaliditetom prije svega osoba, koju treba poštivati i omogućiti joj da primijeni svoje talente. Međutim, iako je ovaj termin opšte prihvaćen, još uvijek možemo čuti neke termine koji su stigmatizirajući poput, npr. Osoba sa posebnim potrebama ili termin koji invaliditet dovodi u vezu sa nekom dijagnozom.

4. Pravni okvir kojim se reguliraju prava i položaj osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini

Čak i sada, u XXI vijeku, u doba globalizacije, savremenih tehnologija, širokih vidika i raznih mogućnosti, položaj osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini nije se mnogo izmijenio u odnosu na prethodne periode. Nažalost, i dalje je ova populacija jedna od najmarginalizovanih i socijalno isključenijih grupa i često je na ivici siromaštva. Većina istraživanja pokazuju da su neka od ključnih prava kao što su pravo na obrazovanje, zapošljavanje, pristupačno okruženje, dostupnost informacija, socijalnu i zdravstvenu zaštitu ugrožena prava za osobe sa invaliditeom u Bosni i Hercegovini, iako su pomenuta prava konvencijama koje je potpisala i Bosna i Hercegovina zapravo zagarantovana prava svake osobe. Pravo na život i poštivanje urođenog dostojanstva, koje je u više deklaracija, paktova i povelja zagarantovano cijelom čovječanstvu, a posebno osobama sa invaliditetom UN Konvencijom iz 2006. godine, čak ni to pravo osobe sa invaliditetom ne mogu da uživaju, jer njihovim životima upravljuju drugi, najčešće porodica, zatim institucije u koje su smješteni nerijetko protiv svoje volje, zdravstvene ustanove i, uopšte, okruženje u kome žive, a time se ljudsko dostojanstvo osoba sa invaliditetom vrijeđa do krajnje granice. Da Bosna i Hercegovina nije država jednakih mogućnosti pokazuju brojni primjeri, historijski i aktuelni. Ako uzmemo Opšti okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini poznatiji kao Daytonski mirovni sporazum, a naročito njegov aneks 4. Ustav Bosne i Hercegovine, pored svih ljudskih prava i osnovnih sloboda koje su zagarantirane građanima i građankama, ipak postoje neke diskriminatorne odrednice koje su štetne po bh. društvo. Koliko god Bosna i Hercegovina težila napretku, prosperitetu, boljoj budućnosti i evropskim integracijama, činjenica je da se te odrednice znatno osjete i donekle blokiraju razvoj Bosne i Hercegovine. Neke od tih odrednica su: složenost državnog uređenja i političkog sistema, pri čemu se najviše misli na podjelu na dva entiteta i jedan distrikt, odnsono Federaciju Bosne i Hercegovine, Republiku Srpsku i Brčko Distrikt, podjela na konstitutivne narode i tzv. „ostale“ u Ustavu Bosne i Hercegovine koji pritom nemaju pravo da budu birani, a poseban problem za ovu temu je taj što osobe sa invaliditetom ni u jednom od tih historijski važnih dokumenata nisu pronašle svoje mjesto. Ni Ustav države Bosne i Hercegovine, „kao ni Ustav Federacije BiH ne tretiraju prava osoba sa invaliditetom, preciznije, uopšte ih ne spominju u svojim odredbama“ (Bešlija, 2016, str. 19). Navodi se diskriminacija po različitim osnovama kao što su: spol, rasa, boja, jezik, vjera, političko i drugo mišljenje, nacionalno ili društveno porijeklo, povezanost sa nacionalnom

manjinom, imovina, rođenje ili drugi status (Kurtćehajić, 2017). Ovo posljednje, “drugi status”, zapravo je prilično konfuzno. Zapravo, možemo se zapitati da li osobe sa invaliditetom spadaju u taj “drugi status”? Ili možda u “ostale građane”? Jedino se u Članu 40. Ustava Republike Srpske kaže da žene i invalidi imaju posebna prava. Od završetka ratnih sukoba u Bosni i Hercegovini 1995. godine pa sve do danas, diskriminacija prema osobama sa invaliditetom ogleda se u tri oblika:

1. Diskriminacija od strane drugih građana.
2. Teritorijalna diskriminacija (u razvijenijim kantonima, gradovima i/ili opštinama osobe sa invaliditetom imaju veću pomoć i zaštitu).
3. Diskriminacija po osnovu uzroka nastanka invaliditeta (često je to diskriminacija među samim osobama sa invaliditetom. Najčešći primjer su ratni vojni invalidi koji mogu da ostvare pravo na novčanu podršku, ortopedska i druga pomagala već sa 20% invaliditeta, civilne žrtve rata koje to mogu da ostvare sa 60% invaliditeta i osobe sa neratnim invaliditetom koje svoja prava ostvaruju samo sa 90 ili 100% invaliditeta).

Nakon mnogih pregovora između vlasti i organizacija osoba sa invaliditetom koji su ličili na borbu Davida i Golijata, konačno je 2003. godine Vijeće ministara Bosne i Hercegovine usvojilo Standardna pravila za izjednačavanje mogućnosti osoba sa invaliditetom koja je donijela Generalna skupština UN-a 1993. godine. Bio je to prvi veći korak ka izjednačavanju prava i položaja osoba sa invaliditetom. Međutim, ključni događaj, koji je predstavljao prekretnicu u borbi osoba sa invaliditetom je donošenje UN Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom sa njenim Fakultativnim protokolom 2006. godine pri čemu je veliku ulogu odigrao direktor Udruženja slijepih građana Kantona Sarajevo Fikret Zuk. Nakon potpisivanja Konvencije iste godine od strane Bosne i Hercegovine, uslijedili su neki važni događaji i kreirano je nekoliko javnih politika, zakona i strategija iz oblasti invalidnosti.

4.1. Važnost Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom

Nakon što je „UN Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom stupila na snagu, invalidnost se sve više prihvata kao pitanje ljudskih prava. Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom je najnovije i najopsežnije priznanje ljudskih prava osoba sa invaliditetom. Ocrtava građanska, kulturna, politička, društvena i ekonomski prava osoba sa invaliditetom.

Svrha Konvencije je da „promoviše, štiti i osigurava potpuno i jednak uživanje svih ljudskih prava i temeljnih sloboda od strane osoba s invaliditetom i promovisanje poštovanja njihovog urođenog dostojanstva“ (Bešlja, 2016, str. 5). „Navodi se već u Članu 1. da je u katalogu ljudskih prava zajamčenih UN Konvencijom posebna pažnja posvećena učinkovitom sudjelovanju i uključivanju u društvo osoba s invaliditetom, poštivanju različitosti i prihvaćanju invaliditeta kao dijela ljudske različitosti i čovječnosti, te poštivanju djece s poteškoćama u razvoju na očuvanje vlastitog identiteta“ (Bešlja, 2016, str. 6).

U promociji prava iz UN Konvencije, ona dalje navodi, razrađuju se prava kroz prizmu generalnih pojmove svojstvenih svim ljudskim pravima, poput dostojanstva, nediskriminacije i jednakosti. Nadlaje, u Članu 1. također se napominje da osobe sa invaliditetom obuhvataju osobe koje imaju dugoročna fizička, mentalna, intelektualna ili senzorna oštećenja koja u sadejstvu sa različitim barijerama mogu otežati puno i efektivno učešće ovih osoba u društvu na osnovu jednakosti sa drugima. Komparacije radi, u Zakonu o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i porodica sa djecom Federacije BiH kaže se da je lice sa invaliditetom „lice kod kojeg postoje trajne promjene u zdravstvenom stanju, odnosno trajno oštećenje organizma koje je prouzrokovano bolešću (urođenom ili stečenom) ili povredom i koje se ne može otkloniti liječenjem ili mjerama medicinske zaštite, a koje je zbog takvog stanja u interakciji sa različitim barijerama onemogućeno, pod jednakim uslovima ravnopravno sa ostalim članovima društva, sudjelovati u svim segmentima života, a to su:

- a) djeca i odrasli koja su slijepa i slabovidna;
- b) gluha i nagluha;
- c) sa poremećajima u govoru i glasu;
- d) sa tjelesnim oštećenjima i trajnim smetnjama u fizičkom razvoju;
- e) sa smetnjama u psihičkom razvoju (lakog, umjerenog, težeg i teškog stepena);
- f) lica sa kombinovanim smetnjama (višestruko ometena u razvoju)“ (Zakon o jedinstvenim načelima i okviru materijalne podrške lica sa invaliditetom, 2022. Član 2).

Iste ili slične definicije osoba sa invaliditetom date su u kantonalnim zakonima kao i u najnovijem Zakonu o načelima u okviru materijalne podrške osobama sa invaliditetom iz 2022. godine. Iz ovih zakonskih definicija može se primjetiti da se invaliditet još uvijek posmatra sa stanovišta medicinskog modela, naročito prvi dio definicije. Dakle, ova definicija invaliditeta nije u skladu sa definicijama iz preambule i Člana 1. Konvencije. U prilog ovoj tezi ide i činjenica da se u Članu 4. pomenutog Zakona koristi sintagma „zdrava lica“. U Članu 2.

Konvencije se navode važne definicije koje i ovdje valja u cijelosti navesti. „Komunikacija obuhvata jezike, prikazivanje tekstova, Brajevo pismo, taktilnu komunikaciju, formate sa velikim slovima, pristupačne multimedije, kao i pisane, audio snimke, jednostavan jezik, ljudske čitače i augmentativne i alternativne oblike, sredstva i formate komunikacija, uključujući pristupačne informativne i komunikacijske tehnologije; Jezik obuhvata gorovne i znakovne jezike i druge oblike neizgovorenih jezika; Diskriminacija po osnovu invalidnosti znači svako pravljenje razlike, isključivanje ili ograničavanje po osnovu invalidnosti čiji cilj ili posljedica jeste ograničavanje ili poništavanje priznanja, uživanja ili sproveđenja svih ljudskih prava i osnovnih sloboda u oblastima politike, ekonomije, socijalnih, kulturnih, građanskih prava i bilo kojoj drugoj oblasti“. Što se samog pojma diskriminacija tiče, Bešlija u svojoj Analizi sistemske diskriminacije po osnovu uzroka nastanka invaliditeta između ratnih i neratnih osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini 2016. godine navodi da je diskriminacija važan faktor socijalne isključenosti. Za razliku od predrasuda i stereotipa koji predstavljaju vjerovanja i stavove, diskriminacija podrazumijeva realno ponašanje. To je nepovoljan tretman pojedinaca ili društvenih grupa isključivo na osnovu njihove pripadnosti određenoj kategoriji. Mnogo je sličnih definicija, ističe ona, ali ono što sve naglašavaju je to da diskriminacija predstavlja ponašanje jedne grupe prema drugoj.

Diskriminacija je isključivanje. „Diskriminacija može imati različite oblike, ali ona uvijek podrazumijeva neku vrstu isključivanja i odbijanja. Može se ispoljiti kao nejednak tretman pri zapošljavanju, nejednak pristup različitim uslugama (obrazovnim, zdravstvenim, socijalnoj zaštiti), nejednak tretman u garantovanju i zaštiti prava, ili nejednak tretman u svakodnevnom životu u susjedstvu, naselju, lokalnoj zajednici. Pojedinci i grupe mogu biti izloženi diskriminaciji zbog gotovo bilo kojeg biološkog ili socijalnog obilježja: starosti, rase, pola, etniciteta, vjere, jezika, klasne pripadnosti, seksualne orientacije, političkih uvjerenja ili invaliditeta“ (Bešlija, 2016, str. 9). Po definiciji iz Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom, „diskriminacija uključuje sve oblike diskriminacije, uključujući uskraćivanje razumnih adaptacija; „Razumne adaptacije“ jesu neophodne i odgovarajuće modifikacije i prilagođavanja koje ne predstavljaju nesrazmjeran ili neprimjeren teret a potrebne su u konkretnim slučajevima kako bi se osobama sa invaliditetom garantovalo uživanje ili ostvarivanje svih ljudskih prava i osnovnih sloboda na jednakim osnovama; „Univerzalni dizajn“ predstavlja dizajniranje proizvoda, okruženja, programa i usluga tako da sva lica mogu u najvećoj mogućoj mjeri da ih koriste bez dodatnih adaptacija. „Univerzalni dizajn“ ne isključuje postojanje asistivnih sredstava i pomagala za određene kategorije osoba sa

invaliditetom kada su im takva sredstva potrebna“. U Članu 3. Navode se opšta, osnovna načela ove Konvencije, koja su zapravo temelj svih demokratskih društava, a to su:

- a) „Poštovanje urođenog dostojanstva, individualne autonomije osoba sa invaliditetom, uključujući njihovo pravo da donose odluke o sopstvenim životima i samostalnosti tih osoba;
- b) Nediskriminacija;
- c) Puno i efektivno učešće i uključenost u sve sfere društvenog života;
- d) Poštovanje različitosti i prihvatanje osoba sa invaliditetom kao dijela ljudske vrste i raznovrsnosti ljudskog roda;
- e) Jednakost mogućnosti;
- f) Pristupačnost;
- g) Jednakost muškaraca i žena;
- h) Poštovanje razvijajućih kapaciteta djece sa invaliditetom i poštovanje prava te djece da očuvaju sopstveni identitet“ (Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom, 2022).

Članom 4. navedene su opšte obaveze koje su države potpisnice Konvencije dužne da ispune kako bi sva prava priznata ovim dokumentom bila ispoštovana. Te obaveze su dalje taksativno navedene u ostalim članovima. Države potpisnice obavezuju se da će preduzeti sve zakonodavne, socijalne, obrazovne i druge odgovarajuće mјere kako bi uklonile diskriminaciju po osnovu invalidnosti koju vrši bilo koje lice, bilo koja organizacija ili privatni preduzetnik; Ova Konvencija ne priznaje nikakva ograničavanja ili ukidanja bilo kog osnovnog ljudskog prava koje je priznato ili postoji u nekoj od država potpisnica ove Konvencije na osnovu drugih konvencija, zakona, propisa ili običaja pod izgovorom da ova Konvencija ne priznaje ta prava, ili da ih priznaje u užem obimu. Neke od važnih oblasti koje Konvencija navodi su: ravnopravnost i nediskriminacija (Član 5), žene sa invaliditetom (Član 6), djeca sa invaliditetom (Član 7), podizanje nivoa svijesti o pitanjima invalidnosti (Član 8), pristupačnost (Član 9), pravo na život (Član 10), sloboda i sigurnost osoba (Član 14), sloboda od torture ili surovog, nehumanog ili degradirajućeg postupanja ili kažnjavanja (Član 15), sloboda od eksploatacije, nasilja i zlostavljanja (Član 16), zaštita integriteta ličnosti (Član 17), samostalni život i uključivanje u lokalnu zajednicu (Član 19), lična pokretljivost (Član 20), sloboda mišljenja i izražavanja, pristup informacijama (Član 21), poštivanje privatnosti (Član 22), poštivanje doma i porodice (Član 23), obrazovanje (Član 24), zdravstvena zaštita (Član 25), habilitacija i rehabilitacija (Član 26), rad i zapošljavanje (Član 27), adekvatan životni standard i socijalna

zaštita (Član 28), učešće u političkom i javnom životu (Član 29) i učešće u kulturnom, sportskom životu, rekreacija i slobodne aktivnosti (Član 30).

Ukratko, ovom Konvencijom države potpisnice se obavezuju da će promovisati sva ljudska prava i osnovne slobode osoba sa invaliditetom i da će uzeti u obzir prava ove populacije u donošenju politika, da će uključiti osobe sa invaliditetom u donošenje svih važnih odluka, a naročito onih koje se upravo njih tiču što se spominje u preambuli i u Članu 29. Definicija invaliditeta koju zapravo trebaju primjenjivati i preuzeti institucije u Bosni i Hercegovini zapravo je data u preambuli. Tu se priznaje da je fenomen invalidnosti koncept koji se razvija a da sama invalidnost proističe iz interakcije osoba sa oštećenjima sa okolinskim barijerama i barijerama koje se odražavaju u stavovima zajednice a otežavaju puno i efektivno učešće osoba sa invaliditetom u društvu na osnovu jednakosti sa ostalim članovima tog društva. Također, priznaje se da su žene i djevojčice sa invaliditetom višestruko izložene diskriminaciji, nasilju, povredama, zlostavljanju, zapostavljanju, zloupotrebama i eksploracijom, kako u svojim domovima, tako i izvan njih te da će države potpisnice preuzeti sve potrebne mјere kako bi se njihova prava zaštitala. Dalje, ovom Konvencijom se priznaju prava djece sa invaliditetom koja treba da budu uključena u sva pitanja koja se njih tiču ravnopravno sa drugom djecom i u skladu sa njihovim uzrastom i zrelošću. Države su obavezne da poštuju i štite prava priznata Konvencijom o pravima djeteta. Ovom Konvencijom priznaje se značaj autonomije i samostalnosti osoba sa invaliditetom. To je i razumljivo jer je pravo na samostalan život, slobodan izbor i slobodno donošenje važnih životnih odluka jednako važno kao i samo pravo na život.

Važnost ovog dokumenta je tolika da se na više mjesta naglašava obaveza država potpisnica da osiguraju, promovišu, poštuju i štite prava priznata osobama sa invaliditetom. Ovaj dokument, kao i Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda ima pravnu snagu jaču od ustava ili zakona neke države zbog činjenice da se države potpisnice obavezuju na implementaciju ovih dokumenata.

4.2. Politika u oblasti invalidnosti

Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, Direkcija za ekonomsko planiranje Bosne i Hercegovine, Vlada Federacije Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo rada i socijalne politike, Vlada Republike Srpske i Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske u saradnji sa Nezavisnim birom za humanitarna pitanja (IBHI) i uz podršku Republike Finske

2008. godine usvojili su dokument pod nazivom Politika u oblasti invalidnosti. Ovaj dokument je nastao kao rezultat međunarodne saradnje Bosne i Hercegovine i Republike Finske u oblasti invalidnosti još od 2003. godine. Bitno je naglasiti da su u izradi ovog dokumenta savezi i udruženja osoba sa invaliditetom uzeli učešće. „Politika u oblasti invalidnosti nastala je na sljedećim principima: demokratija i ljudska prava, jačanje socio-kulturalnih kapaciteta i institucija, jačanje lokalnih zajednica, uključivanje osoba sa invaliditetom, ravnopravnost spolova, socijalna uključenost, međusektorska saradnja, politika mješovite zaštite i dostupnost informacija svim osobama sa invaliditetom“ (Direkcija za ekonomsko planiranje Bosne i Hercegovine, 2008, str. 8).

Detaljno je opisano nimalo zavidno stanje u kome se osobe sa invaliditetom nalaze i koje čak i danas, petnaest godina nakon usvajanja politike u oblasti invalidnosti, traje uprkos strategijama i zakonima usvojenim kasnije. Zakoni i drugi propisi o obrazovanju, zapošljavanju, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti kao i svim drugim važnim životnim oblastima neusaglašeni su i diskriminišu osobe sa invaliditetom. „Aktivnosti podizanja svijesti uglavnom se organizuju u urbanim područjima, dok u ruralnim ne postoji čak ni evidencija o osobama sa invaliditetom. Stigma, kao i osjećaj manje vrijednosti, te nemogućnost zadovoljavanja osnovnih potreba, negativno utiču na svijest osoba sa invaliditetom i njihovih porodica o njihovim pravima i mogućnostima. Posebno je teška situacija kada su u pitanju osobe sa mentalnim teškoćama i osobe sa višestrukim invaliditetom. Oni su prepušteni brizi roditelja koji su u isto vrijeme i njihovi predstavnici i zastupnici, tako da su oni kao osobe nevidljivi u društvenoj zajednici. Osobe sa oštećenjem sluha i vida imaju ograničen pristup informacijama u različitim komunikacijama. U državnim službama nisu zaposleni znakovni tumači, dok osobe sa oštećenjem vida ni jednu informaciju ne mogu dobiti u pisanim obliku, jer se nigdje ne koriste štampači na Brajevom pismu. Mediji u Bosni i Hercegovini pitanja invaliditeta prikazuju na neprihvatljiv način, često kao tragediju ili senzaciju, održavajući time stereotipe o osobama sa invaliditetom. U oblasti kulture i umjetnosti ne postoji posebni programi namijenjeni osobama sa invaliditetom, a u redovnim programima nema adekvatne pristupačnosti objektima i informacijama. Osobe sa oštećenjem vida nemaju pristup kulturnim i umjetničkim dobrima zbog njihove neprilagođenosti i nemogućnosti da koriste Brajevo pismo, informacije na audio tehnički ili štampu sa uvećanim slovima. U okviru rada organizacija osoba sa invaliditetom pokrenute su inicijative na lokalnom nivou o pitanju kulturnog života osoba sa invaliditetom, ali su neznatne i dugoročno neodržive, zbog nesigurnih izvora finansiranja. Jedno od neotuđivih prava u izgrađenom demokratskom društvu je pravo na zadovoljavanje religijskih potreba. Religijski objekti su većinom nepristupačni, a osobe sa invaliditetom se najčešće ne

prihvaćaju u religijske zajednice. Vjerski službenici nisu upoznati sa raznim vrstama invaliditeta, načinom rada sa osobama sa invaliditetom i njihovim potrebama“ (Direkcija za ekonomsko planiranje Bosne i Hercegovine, 2008, str. 13-14).

Zakoni o sportu i rekreaciji diskriminacijski su prema osobama sa invaliditetom, što onemogućava njihovo učešće u sportskim rekreativnim aktivnostima, a posebno isključuje djecu i žene sa invaliditetom. Prilazi sportskim i rekreativnim terenima nisu pristupačni, a ni sportovi koji su karakteristični za osobe sa invaliditetom nisu dovoljno razvijeni. Dostupna budžetska sredstva nisu dovoljna za daljnji razvoj i omasovljavanje sportskih aktivnosti za osobe sa invaliditetom, a prilikom dodjele sredstava ne vodi se računa da su sportovi za osobe sa invaliditetom skuplji jer zahtijevaju dodatnu tehničku opremu. Olimpijski komitet ne uključuje dovoljno pitanja o paraolimpijskim sportovima u svoj program rada. Individualni entuzijazam osoba sa invaliditetom, njihovih prijatelja i roditelja nisu dovoljni da se sport za osobe sa invaliditetom podržava i bude popularan.

Postojeće stanje u najvećoj mjeri, dakle, isključuje osobe sa invaliditetom iz učešća u kulturnom, umjetničkom, religijskom i sportskom životu. Čak i nakon usvajanja Politike i njenih ciljeva, mali je broj djece i žena uključeno u sportske aktivnosti. Stavovi fokus grupe mladih na okrugлом stolu u decembru 2013. godine pokazali su da je mali broj sportova za osobe sa invaliditetom uopšte i da postoje predrasude da je sport naporan za osobe sa invaliditetom. Na isti način su ocijenili i stanje u kulturi (Mastikosa i sur, 2014.). Međutim, takve predrasude nisu ničim utemeljene i dokazane i uopšte nemaju smisla, jer praksa pokazuje upravo suprotno. Činjenica je da osobe sa invaliditetom, naročito djeca, uživaju u sportu, i da mnogi od njih postižu dobre rezultate i osvajaju medalje i to najviše u plivanju, stonom tenisu, kuglanju i golbalu, sportu namijenjenom za slijepе osobe. Što se tiče kulture i umjetnosti, značajan broj osoba sa invaliditetom su ljubitelji predstava i filmova, međutim najčešće zbog neprilagođenosti prostora i nedostatka audiodeskripcije i titlova nisu u mogućnosti da sve prate onako kako bi željeli. Postoje određeni programi koji se razvijaju i osobe sa invaliditetom učestvuju u njima, ali je to još nedovoljno. „Općeprihvaćeno stajalište je da osobe sa invaliditetom ne mogu živjeti samostalno, osnovati porodicu - posebno za žene, brinuti o sebi i obavljati svakodnevne aktivnosti. Za realizaciju intimnog i porodičnog života osoba sa invaliditetom ne postoji sistemska podrška u Bosni i Hercegovini, što se najviše ogleda u realizaciji majčinstva. Većina osoba sa invaliditetom živi u zavisnosti od svojih roditelja ili drugih članova porodice, što se naročito odnosi na žene sa invaliditetom“ (Direkcija za ekonomsko planiranje Bosne i Hercegovine, 2008, str. 16), međutim jedan manji broj je

ostvario svoj porodični život. Ne postoje programi podrške osobama sa mentalnim teškoćama za samostalan život.

Deklarativno opredjeljenje da se „osigura pravo uživanja ljudskih prava za osobe sa invaliditetom nema potvrdu u praksi. Na svim nivoima vlasti Bosne i Hercegovine ne postoje posebno organizovane institucije za razvijanje mehanizama praćenja stanja u oblasti invalidnosti, premda su ova pitanja u odgovornosti i dužnosti države i njenih entiteta“ (Direkcija za ekonomsko planiranje Bosne i Hercegovine, 2008, str. 36). Ova situacija nije samo moralno neprihvatljiva, već uveliko ima negativan utjecaj na ekonomiju zemlje i kvalitet života svake osobe sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini.

Usvajanjem Politike u oblasti invalidnosti BiH, njeni entiteti – Republika Srpska i Federacija BiH, kao i Distrikt Brčko, obavezali su se da u okviru svojih ustavnih nadležnosti preduzmu odgovarajuće korake ka unapređenju ove oblasti, što, između ostalog, podrazumijeva i izradu Strategije i akcionalih planova za unaprijeđenje društvenog položaja lica sa invaliditetom. Cilj Politike u oblasti invalidnosti Bosne i Hercegovine, njenih entiteta Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske i Brčko distrikta BiH je da omogući svim osobama sa invaliditetom da dostignu najviši kvalitet životnog potencijala, poštovanja i digniteta, nezavisnosti, produktivnosti i jednakog učešća u društvu u najproduktivnijem i što pristupačnjem okruženju. Važno je također istaći koje strategije i zakoni su usvojeni nakon usvajanja Politike u oblasti invalidnosti Bosne i Hercegovine 2008. godine.

- Politika u oblasti invalidnosti Bosne i Hercegovine implementirana je u sklopu Strategije koje su izradila oba entiteta: Strategija unapređenja društvenog položaja lica sa invaliditetom u Republici Srpskoj 2010–2015; Strategija za izjednačavanje mogućnosti za osobe sa invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine 2011- 2015. U Distriktu Brčko nije izrađen strateški dokument (Mastikosa i sur., 2008).
- Bosna i Hercegovina je Zakon o zabrani diskriminacije donijela 2009. godine, a njegove izmjene 2016. godine. Osnovni cilj Zakona je način prepoznavanja diskriminacije. Izmjene i dopune su usvojene zbog potrebe uspostave efikasnijeg mehanizma za sprečavanje diskriminacije, ali i nastavka procesa usklađivanja zakona sa evropskom pravnom stečevinom. Ovaj Zakon je novina u pravnoj praksi Bosne i Hercegovine, a njime se uspostavlja zakonodavni okvir za ostvarivanje jednakih prava i mogućnosti svim licima u Bosni i Hercegovini te se uređuje sistem zaštite od diskriminacije. Kako je i naglašeno u članu 1. ovog Zakona (...u skladu sa Ustavom Bosne i Hercegovine i međunarodnim standardima koji se odnose na ljudska prava i osnovne slobode, utvrđuju

se odgovornosti i obaveze zakonodavne, sudske i izvršne vlasti u Bosni i Hercegovini, kao i pravnih lica i pojedinaca koji vrše javna ovlaštenja da svojim djelovanjem omoguće zaštitu, promoviranje i stvaranje uslova za jednako postupanje). Član 2. Zakona definiše šta se smatra diskriminacijom, naglašavajući da su to situacije bilo kojeg različitog postupanja uključujući svako isključivanje, ograničavanje ili davanje prednosti utemeljeno na stvarnim ili pretpostavljenim osobinama prema bilo kojoj osobi ili grupi osoba. U Članu 2. navode se različite grupe, a u izmjenama pored ostalih grupa, eksplisitno osobe sa invaliditetom, a zatim se u članu dalje navodi „da je to svaka druga okolnost koja ima za svrhu ili posljedicu da bilo kojoj osobi onemogući ili ugrožava priznavanje, uživanje ili ostvarivanje na ravnopravnoj osnovi, prava i sloboda u svim oblastima života“. Važno je naglasiti da se stavom 2. ovog člana naglašava da se „zabранa diskriminacije primjenjuje na sve javne organe kao i na sva fizička ili pravna lica, u javnom i privatnom sektoru, u svim oblastima, a naročito: zaposlenja, članstva u profesionalnim organizacijama, obrazovanja, obuke, stanovanja, zdravstva, socijalne zaštite, dobara i usluga namijenjenih javnosti i javnim mjestima, te obavljanja privrednih aktivnosti i javnih usluga“. U izmjenama Zakona, unaprijeđena je definicija uzneniravanja i naznačeni teži oblici diskriminacije navodeći da će se težim oblikom diskriminacije smatrati diskriminacija počinjena prema određenom licu po više osnova iz člana 2. stav (1) ovog zakona (višestruka diskriminacija), diskriminacija počinjena više puta (ponovljena diskriminacija) i diskriminacija koja postoji duže vrijeme (produžena diskriminacija).

- Novim izmjenama također je naznačeno da Institucija Ombudsmena radi na promociji ovog zakona, informiše javnost, podiže svijest, provodi kampanje i na druge načine aktivno promoviše borbu protiv diskriminacije u svrhu njene prevencije. Zakon je definisao još novina. U novim izmjenama Zakona unaprijeđena je definicija uzneniravanja i naznačeni teži oblici diskriminacije. Značajno je pored navedenog naglasiti da je u procesnom smislu unaprijeđena primjena zakona, naznačena hitnost ovih postupaka te definisan rok za podnošenje tužbe. Zakon pored navedenog predviđa mjeru osiguranja. Novim izmjenama zakona preciziran je i teret dokazivanja. Novim izmjenama zakona uvodi se “situaciono testiranje - metod za dokazivanje diskriminacije”. Dopunjeno je i član kojim se definiše učešće trećih osoba u skladu s pravilima parničnog postupka. Posebnim članom je definisano da udruženja ili druge organizacije osnovane u skladu sa zakonom, koje se bave zaštitom ljudskih prava, odnosno prava određene grupe osoba, mogu podnijeti tužbu protiv osobe koja je

povrijedila pravo na jednak postupanje većeg broja osoba koje pretežno pripadaju grupi čija prava tužilac štiti. Na kraju treba naglasiti posebno važnu odredbu sadržanu u članu 24. u kojem je naglašeno: "Svi javni organi te ostala pravna lica dužni su da svojim općim pravnim aktima, ili posebnim pravnim aktima, reguliraju principe jednakog postupanja, te da osiguraju efikasne interne procedure zaštite od diskriminacije." Zakonom je definisano: Ko može pružiti pomoć žrtvi diskriminacije? Kako zatražiti zaštitu od diskriminacije?

- Diskriminacija osoba sa invaliditetom je veoma složena pojava koja je prisutna u svim sferama društvenog života, i zbog toga je donošenje izmjena i dopuna ovog Zakona veoma važno (Bešlija, 2016). Vijeće Ministara BiH je donijelo odluku o formiranju Vijeća za osobe sa invaliditetom BiH na svojoj sjednici 19.10.2010. godine. Prva jedinstvena evidencija lica sa invaliditetom ostvarena je kroz popis stanovništva 2013. godine. Rezultati popisa još uvijek nisu objavljeni. Iako su ostvareni određeni pomaci u oblastima navedenim u Politici u oblasti invalidnosti, ipak ne možemo reći da se ona dosljedno primjenjivala. Ako su ti pomaci i ostvareni, to je još uvijek nedovoljno. Autori Mastikosa i sur. (2014) primjećuju da se kao osnovna prepreka u implementaciji ciljeva iz Politike u oblasti invalidnosti navodi nedostatak finansijskih sredstava. Pored pomenutih strategija, entitetske vlasti su u periodu 2010-2013 donijele niz zakona, podzakonskih akata i pravilnika u oblasti socijalne zaštite, zdravstva, obrazovanja i zapošljavanja. Oblast socijalne zaštite lica sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini regulisana je zakonima o socijalnoj, dječjoj i porodično-pravnoj zaštiti i spada u nadležnost entitetskih vlada. Dva entiteta primjenjuju dva različita sistema socijalne zaštite regulisana različitim zakonima. Na nivou Entiteta u Republici Srpskoj odgovornosti su podijeljene između entitetskog i lokalnog nivoa, a u Federaciji BiH odgovornost je podijeljena između entiteta, kantona i lokalnih zajednica.
- U Republici Srpskoj je u maju 2012. godine stupio na snagu novi Zakon o socijalnoj zaštiti kojim je regulisan širi obim prava, te predviđeni prateći pravilnici koji dodatno regulišu oblast zaštite osoba sa invaliditetom u skladu sa Politikom u oblasti invalidnosti BiH i UN Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom. Tri su osnovna zakona koja obezbjeđuju zaštitu osoba i porodica osoba sa invaliditetom Zakon o socijalnoj zaštiti RS (Službeni glasnik RS 39/12), Zakon o dječjoj zaštiti RS (Službeni glasnik RS 4/02), Porodični zakon (Službeni glasnik RS 54/02).
- Prema Zakonu o socijalnoj zaštiti RS predviđena su prava: novčana pomoć,dodatak za pomoć i njegu drugog lica, podrška u izjednačavanju mogućnosti djece i omladine sa

smetnjama u razvoju, smještaj u ustanovu, zbrinjavanje u hraniteljsku porodicu, pomoć i njega u kući,-dnevno zbrinjavanje, jednokratna novčana pomoć, savjetovanje.

- Osiguranje većeg dijela prava je obaveza Republike Srpske, znači sredstva se osiguravaju iz budžeta entiteta i Fonda dječije zaštite, dok opštine obezbjeđuju sredstva za finansiranje 50% prava na novčanu pomoć, dodatak za njegu i pomoć drugog lica i zdravstveno osiguranje, te 100% sredstava za realizaciju ostalih prava iz socijalne zaštite i funkcionisanje centara za socijalni rad.
- U isto vrijeme u Federaciji BiH pripremljeni su radni tekstovi zakona koji uređuju oblast zaštite osoba sa invaliditetom, ali na žalost nisu u proceduri usvajanja. Postoji samo već pomenuti federalni Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom koji je doživio mnoge izmjene, a posljednja izmjena bila je 2016. Godine. Neka od ovih prava zagarantovana su i ovim Zakonom. Prava iz socijalne zaštite osiguravaju se kroz federalni i kantonalne zakone. Prava iz socijalne zaštite se u Federaciji BiH ostvaruju na nivou kantona. Ukoliko neka prava nisu određena kantonalnim zakonima primjenjuje se Federalni zakon. Prava koja su Utvrđena zakonom Federacije BiH: novčana i druga materijalna pomoć, ospozobljavanje za život i rad, smještaj u drugu porodicu, smještaj u ustanove socijalne zaštite, usluge socijalnog i drugog stručnog rada, kućna njega i pomoć u kući.
- Socijalna zaštita u Distriktu Brčko je regulisana Zakonom o socijalnoj zaštiti, Porodičnim zakonom i Zakonom o dječjoj zaštiti. Navedeni zakoni su doneseni na nivou Skupštine Distrikta Brčko BiH. U Federaciji BiH je Zakon o zdravstvenoj zaštiti (Službene novine Federacije BiH 46/10) donesen na nivou Federacije, a kantoni donose svoje posebne zakonske i podzakonske akte što je u konačnici doprinijelo neravnomernom pristupu pravu na zdravstvenu zaštitu. Iako je ovaj zakon obavezao poštivanje osnovnih ljudskih prava, nije naglašeno da se dostupnost zdravstvene zaštite obezbjeđuje osobama sa invaliditetom. Autori Mastikosa i sur., (2014) navode neke važne aktivnosti i događaje koji su se odvijali kao rezultat implementacije Politike u oblasti invalidnosti kao i Strategije poput: usvajanje zakona o znakovnom jeziku, provođenje obuke za Brajevo pismo uz pomoć raznih projektnih aktivnosti, provođenje javne kampanje u okviru implementacije Strategije za izjednačavanje mogućnosti za osobe sa invaliditetom u Federaciji BiH 2011.-2015., zatim kampanje za jačanje svijesti o potrebama osoba sa invaliditetom u okviru djelovanja Vijeća za OSI BiH. Vijeće ministara BiH je 2012. godine, na prijedlog Ministarstva civilnih poslova, donijelo Odluku o usvajanju Okvirne politike unapređenja ranog rasta i razvoja djece u Bosni i

Hercegovini. Okvirna politika stavlja, između ostalog, u fokus ranu intervenciju u djetinjstvu, što predstavlja ohrabrujući napredak. Ovo je novi pristup za Bosnu i Hercegovinu i omogućava usluge podrške za razvojne aktivnosti za porodice sa novorođenčadi i malom djecom koja imaju teškoće u razvoju, imaju invaliditet ili atipično ponašanje, sa ciljem promovisanja „zdravog“ razvoja djeteta i njegove lakše inkluzije u školu i zajednicu.

- U Okvirnom zakonu o predškolskom odgoju i obrazovanju u BiH u Članu 6. (Zabrana diskriminacije) se navodi da svako dijete ima jednakopravo pristupa i jednakopravo mogućnosti učešća u odgovarajućem vaspitanju i obrazovanju bez diskriminacije po bilo kom osnovu.
- Okvirnim zakonom o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH regulisano je pitanje zabrane diskriminacije. Članom 3. definisani su opšti ciljevi obrazovanja, koji podrazumijevaju zagovaranje poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda, i pripremu svake osobe za život u društvu koje poštuje načela demokratije i vladavine zakona (tačka c) i osiguranje jednakih mogućnosti za obrazovanje i mogućnost izbora na svim nivoima obrazovanja, bez obzira na pol, rasu, nacionalnu pripadnost, socijalno i kulturno porijeklo i status, porodični status, vjeroispovijest, psihofizičke i druge lične osobine (tačka e).
- Pitanja vaspitanja i obrazovanja djece sa smetnjama u razvoju na entitetskom nivou u Republici Srpskoj su riješena Zakonom o predškolskom vaspitanju i obrazovanju koji obavezuje ustanove da obezbjede uslove za jednakopravo učešće djeci sa posebnim potrebama.
- Na entitetskom nivou, pitanje pristupa osnovnom obrazovanju je riješeno Zakonom o osnovnom obrazovanju i vaspitanju. Ovim zakonom se, također, propisuje da svako dijete ima jednakopravo pristupa i jednakopravo mogućnosti u osnovnom obrazovanju i vaspitanju bez diskriminacije po bilo kojem osnovu.
- U Okvirnom zakonu o srednjem stručnom obrazovanju i obuci u BiH, u Članu 3. (Ciljevi srednjeg stručnog obrazovanja i obuke), navodi se da se, osim opštih ciljeva obrazovanja definisanih Okvirnim zakonom o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH, u okviru srednjeg stručnog obrazovanja i obuke pod jednakim uslovima učeniku osigurava pravo na srednje stručno obrazovanje i obuku u skladu sa njegovim interesima i sposobnostima.

- Članom 21. Okvirnog zakona o srednjem stručnom obrazovanju i obuci u BiH naznačeno je da škole mogu organizovati obuku odraslih u okviru svojih registrovanih aktivnosti, uz saglasnost nadležnih obrazovnih vlasti.
- U Okvirnom zakonu o visokom obrazovanju u BiH u Članu 7. navodi se da pristup visokom obrazovanju imaju svi oni koji su završili četverogodišnju srednju školu u Bosni i Hercegovini.
- U dokumentu Strateški pravci razvoja obrazovanja u BiH sa planom implementacije 2008 – 2015 pod tačkom 4.5. (Podsticanje trajnog profesionalnog razvoja nastavnika, direktora i drugih zaposlenih u vaspitno-obrazovnim ustanovama) navodi se da iza svake uspješne reforme obrazovanja stoji stručan, kompetentan, motivisan i komunikativan kadar koji je spremna na stalno lično usavršavanje.
- Republika Srpska je donijela Strategiju razvoja obrazovanja Republike Srpske 2010-2014 u kojoj se posebna pažnja posvećuje i djeci sa posebnim potrebama i poboljšanju njihovog položaja. Jedan od opštih ciljeva je i podići nivo obrazovanja.
- Što se tiče visokog obrazovanja, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke bilo je partner u projektu
- „Jednake mogućnosti za studente s posebnim potrebama u visokom obrazovanju” (EQOPP), u okviru kojeg su osnovani uredi za studente s posebnim potrebama na svim javnim visokoškolskim ustanovama. Kroz drugi TEMPUS projekt „Ka održivom i jednakopravnom finansiranju visokog obrazovanja u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji”, Bosna i Hercegovina se 2012. godine prvi put pridružila petom ciklusu EUROSTUDENT istraživanja o socijalnoj dimenziji visokog obrazovanja. Ovaj ciklus istraživanja trajao je od 2012. do 2015. godine, a Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke je bilo partner i podržalo to istraživanje.
- U okviru Programa raspodjele sredstava Transfera za finansiranje studentskog standarda izdvojena su sredstva za podršku studentima s invaliditetom, koji su državljeni BiH a studiraju na javnim visokoškolskim ustanovama u Federaciji BiH, te su u okviru Programa utroška sredstava Transfera za finansiranje obrazovanja izdvojena sredstva za programe „Pomoći projektima inkluzije i projektima poboljšanja rada s djecom s posebnim potrebama” i „Pomoći projektima poboljšanja odgojno-obrazovnog rada s djecom s poteškoćama u razvoju” (Strategija unapređenja prava i položaja osoba sa invaliditetom, 2016). Oblast obrazovanja razrađena je i u entitetskim strategijama.

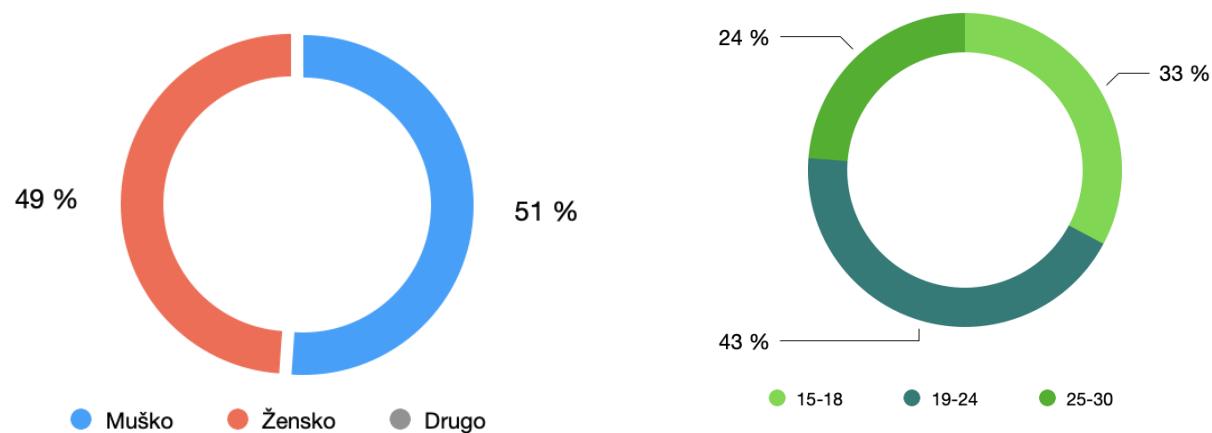
- Što se tiče zapošljavanja osoba sa invaliditetom, sve aktivnosti ministarstva su prebacila na fondove za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom u oba entiteta. U Federaciji BiH je, nakon usvajanja politike u oblasti invalidnosti, 2010. godine, donesen Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, ospozobljavanju i zapošljavanju osoba sa invaliditetom (Sl. Novine FBiH 9/10), a u Republici Srpskoj Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, ospozobljavanju i zapošljavanju invalida (Službeni glasnik RS 37/12). Ova dva zakona, pored entitetskih Zakona o radu čine osnovu zakonskog okvira koji se odnosi na zapošljavanje lica sa invaliditetom. Ova oblast je uređena i mnogobrojnim podzakonskim aktima. Zakonske mjere su u oba entiteta slične, a predviđaju zakonsku obavezu državnih ustanova i institucija da na svakih 16 zaposlenih zaposli 1 lice sa invaliditetom, odnosno stimulativne mјere za privatne poslodavce, ako zapošljavaju lica sa invaliditetom, u vidu poreskih olakšica (Mastikosa i sur, 2014). Ukoliko ne ispunjavaju potreban cenzus, moraju izdvajati određena sredstva u fondove za profesionalnu rehabilitaciju, ospozobljavanje i zapošljavanje osoba sa invaliditetom. Autorica Elvira Bešlija smatra da u Bosni i Hercegovini postoji relativno dobar zakonski okvir kojim se reguliše pitanje rada i zapošljavanja osoba sa invaliditetom, međutim, problemi se očituju u primjenjivanju, odnosno neprimjenjivanju konkretnih zakonskih odredaba. Pored pomenutog Zakona o profesionalnoj rehabilitaciji, ospozobljavanju i zapošljavanju osoba sa invaliditetom u FBiH postoje još dva federalna zakona koja su djelimično usklađena sa članom 27. Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom: Zakon o radu FBiH i Zakon o posredovanju pri zapošljavanju i socijalnoj sigurnosti nezaposlenih. Najvažnije za ovaj Zakon je to da se njime zabranjuje diskriminacija pri zapošljavanju osoba sa invaliditetom što je u potpunosti u skladu sa članom 27. Konvencije. Međutim, glavni nedostaci ovog Zakona se očituju u tome što nisu konkretizirani načini osiguravanja i ispunjavanja uslova za zapošljavanje osoba sa invaliditetom i njihovog karijernog napredovanja na tržištu rada, te pružanju pomoći pri zadržavanju posla i povratku na posao. Također, Zakonom nije preciznije određeno kojim mjerama se obezbeđuje prednost licima sa invaliditetom pri zapošljavanju. Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom FBiH je u skupini analiziranih zakona jedini tzv. “lex specialis” i isključivo tretira problematiku osoba sa invaliditetom.
- Predmetni Zakon je najbitniji za oblast rada i zapošljavanja osoba sa invaliditetom u FBiH i u izradi ovog Zakona aktivno su učestvovale osobe sa invaliditetom zbog čega

je u suštini većina odredaba sadržanih u njemu usklađena sa članom 27. UN konvencije o pravima osoba sa invaliditetom.

- Generalni problem je što se postojeća rješenja u legislativi ne primjenjuju na adekvatan način (Bešlija, 2016).

Osobe sa invaliditetom suočavaju se s jedinstvenim izazovima u društvu, od pristupačnosti do zapošljavanja. U Bosni i Hercegovini, kao i u mnogim drugim zemljama, razumijevanje njihovog društveno-političkog položaja ključno je za izgradnju inkluzivnog društva. S tim u vezi provedeno je i anketno istraživanje na bazi slučajnog uzorka koje nije imao namjeru da bude reprezentativno već da pokuša dati određeni trend. U istraživanju je sudjelovalo 42 osobe sa područja Kantona Sarajevo koje pripadaju marginaliziranim društvenim skupinama. Anketno istraživanje imalo je za cilj pružiti uvid u segmente koji oblikuju živote osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini kroz sedam pitanja koji su konstruirani za tu namjenu. Kroz detaljan pogled na ove aspekte, istraživanje ima za cilj identificirati ključne izazove, pružiti preporuke za poboljšanje i doprinijeti stvaranju inkluzivnog društva koje poštuje prava i dostojanstvo svih svojih građana.

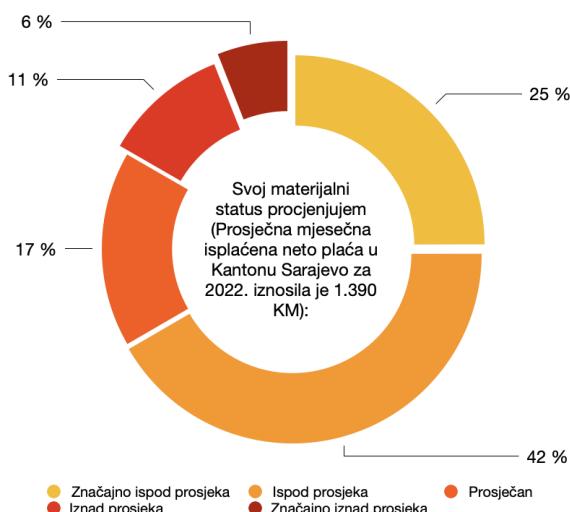
Grafikon 1 i 2: Pregled sociodemografskih karakteristika (spol i dob) (N=42)

Društveni položaj osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini odražava se u kompleksnoj mreži faktora koji oblikuju njihovu svakodnevnicu. Iako postoje zakoni i pravilnici koji su usmjereni na zaštitu prava osoba sa invaliditetom, njihova stvarnost često je obilježena

izazovima, tako kada je riječ o materijalnom statusu percipirano stanje je navedeno u narednom grafikonu.

Grafikon 3: Percepција материјалног статуса (N=42)

Trend je jasan, značajan procenat osoba koje pripadaju marginaliziranim društvenim skupinama percipira svoj materijalni status ispod prosjeka i značajno ispod prosjeka (67%). Materijalni status marginaliziranih društvenih skupina u Bosni i Hercegovini često je izazovan zbog niza faktora. Zapošljavanje predstavlja ključnu prepreku, jer mnoge osobe koje pripadaju marginaliziranim društvenim skupinama su osobe sa invaliditetom i suočavaju se s diskriminacijom na radnom mjestu i nedostatkom prilika za stručni razvoj. Osim toga, pristup obrazovanju i stjecanje stručnih vještina često su otežani, što dodatno utječe na njihove mogućnosti zaposlenja. Troškovi zdravstvene zaštite, rehabilitacije i prilagođenih pomagala često predstavljaju dodatno finansijsko opterećenje. Nedostatak prilagođenosti javnih prostora i transporta otežava mobilnost, čime se otežava učešće na radnom mjestu ili obrazovnim ustanovama. Socijalna inkluzija također igra ključnu ulogu, jer osobe sa invaliditetom koje imaju podršku porodice i zajednice često imaju bolje izglede za ekonomsku stabilnost. Sve ove dinamike čine materijalni status osoba sa invaliditetom izazovnim i ukazuju na potrebu za poboljšanjem pristupa zapošljavanju, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti te stvaranju inkluzivnijeg društva koje poštuje prava i dostojanstvo svih građana.

Zakonodavni okvir, kako smo prethodno naveli, pruža teorijski temelj zaštite prava osoba sa invaliditetom, no provedba i dosljedna primjena ovih zakona susreću se sa različitim izazovima. Postojeći propisi često nisu dovoljno usklađeni sa potrebama osoba sa invaliditetom,

a prilagodba okoline i infrastrukture kako bi se osigurala potpuna pristupačnost još uvijek zaostaje.

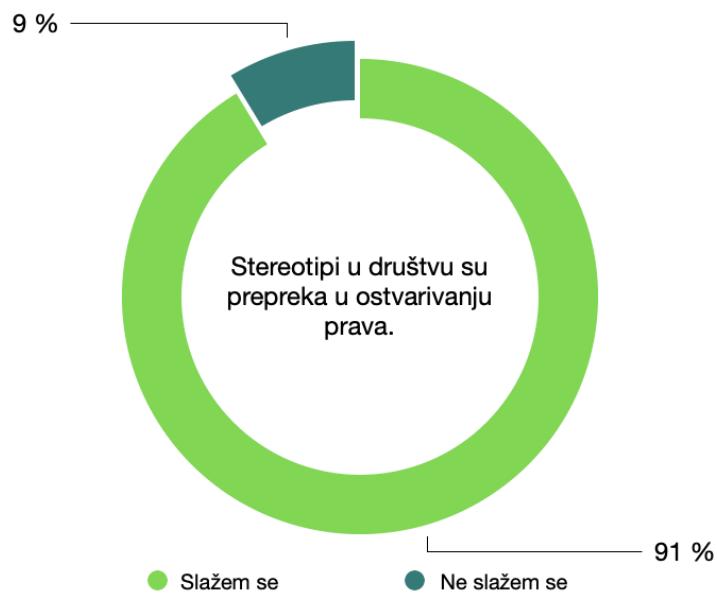
Grafikon 4: Osjećaj ravnopravnosti prema... (N=42)¹

Pristup obrazovanju za osobe sa invaliditetom također je podložan izazovima a ispitanici su kada je riječ o tome da li se osjećaju ravnopravno u ostvarivanju prava na kvalitetno obrazovanje kao bilo ko drugi u 73,5% slučajeva ne slažu. Iako postoje određeni naporci za inkluzivno obrazovanje, nedostaci u resursima, obučenosti nastavnog osoblja te prilagodbi nastavnih materijala često ograničavaju potpuno učešće osoba sa invaliditetom u obrazovnom sistemu. Osim toga, tržište rada često pokazuje nizak nivo otvorenosti prema osobama sa invaliditetom, što ih često stavlja u nepovoljan položaj prilikom traženja zaposlenja. Zdravstvena zaštita i rehabilitacija također su važni elementi društvenog položaja osoba sa invaliditetom. A percepcija ravnopravnog položaja je daleko od idealnog i 68,3% smatra da nema osjećaj ravnopravnosti. Unatoč postojanju određenih zdravstvenih usluga, pristup kvalitetnoj medicinskoj zaštiti može biti neujednačen, posebno u ruralnim područjima. Socijalna inkluzija osoba sa invaliditetom susreće se s izazovima na različitim nivoima. Društvene predrasude i stereotipi često dovode do stigmatizacije, ograničavajući mogućnosti za puno učešće u bosanskohercegovačkom društvu. Pored toga, učešće u političkim procesima i društvenim aktivnostima često je otežano nedostatkom prilagođenih okvira i politika koje bi poticale aktivno uključivanje osoba sa invaliditetom.

¹ (1) Osjećam se ravnopravno u ostvarivanju prava na zdravstvenu zaštitu kao bilo ko drugi; (2) Osjećam se ravnopravno u ostvarivanju prava na kvalitetno obrazovanje kao bilo ko drugi; (3) Osjećam se ravnopravno u ostvarivanju prava na zapošljavanje kao bilo ko drugi.

Grafikon 5: Percipirani stereotipi društva prema osobama sa invaliditetom (N=42)

U cjelini, iako postoje određeni pozitivni pomaci, društveni položaj osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini percipiran je veoma loše i zahtijeva značajne napore u usklađivanju zakonodavstva, poboljšanju pristupa obrazovanju i zdravstvenoj zaštiti te promicanju šire društvene inkluzije kako bi se osigurala puna participacija i poštivanje prava ove važne populacije.

4.3. Mjere sistemske podrške osobama sa invaliditetom

U istraživanju koje je u periodu decembar 2016. - februar 2017. godine provela Fondacija za socijalno uključivanje u Bosni i Hercegovini navode se aktivne i pasivne mjere sistemske podrške osobama sa invaliditetom. Pod aktivnim mjerama se podrazumijevaju prava i mjere kojima je svrha i ishod aktivacija korisnika kroz jačanje njihovih kompetencija ili stvaranje uslova za aktivno učestvovanje u društvu. Pasivne mjeru su sve vrste mjera koje država obezbjeđuje i daje osobama sa invaliditetom, a čija svrha i cilj nije usmjeren na aktivaciju korisnika već je fokus interesa na ispunjavanju obaveza po osnovu korištenja statusnih prava. Dalje, pod pasivnim mjerama se podrazumijevaju intervencije koje proizlaze iz ostvarivanja prava, a čiji je cilj isključivo odgovoriti na trenutno stanje socijalne potrebe u kojem se korisnik našao. Pod aktivnim mjerama se podrazumijevaju intervencije sistema koje proizlaze iz korištenja prava, a čiji je cilj podržati i omogućiti licima sa invaliditetom da iziđu iz stanja socijalne zavisnosti i time postanu aktivni i punopravni članovi društva. Pasivne mjeru

zadovoljavaju potrebe korisnika, a aktivne podstiču razvoj njegovih sposobnosti. Pasivne mjere su usmjerene na zadržavanje socijalnog statusa korisnika, a aktivne mjere su usmjerene na promjenu toga statusa. Pasivne mjere su statičkog karaktera, njihovo djelovanje prestaje po završetku intervencije. Aktivne mjere su dinamičkog karaktera, one prate ponašanje korisnika, podržavaju ga i usmjeravaju u ostvarivanju osnovnog cilja, a to je izlazak iz stanja socijalne zavisnosti. Pasivne mjere podražavaju segregaciju, a aktivne mjere promovišu socijalnu integraciju lica sa invaliditetom. Iz ovog opisa možemo zaključiti da je centralno pitanje društvenog položaja lica sa invaliditetom upravo pitanje njihove aktivacije. Učiniti ih aktivnim dijelom društva je zadatak koji donosi najveći nivo društvene koristi kako za sama lica sa invaliditetom i njihove porodice, tako i za sisteme javnih politika. Aktiviranjem, lica sa invaliditetom postaju punopravni članovi društva, njihova društvena korisnost je prepoznatljivija, a osjećaj samopouzdanja se povećava. Sistemi javnih politika mjerama aktivacije lica sa invaliditetom omogućavaju veći obuhvat korisnika, smanjuju deficit i čine održivijim javne budžete. Sistem zapošljavanja, sistem obrazovanja, sistem socijalne zaštite, sistem penziono-invalidske zaštite, sistem zdravstvenog osiguranja, sistem u slučaju nezaposlenosti i drugi sistemi socijalne politike, svojim mjerama nastoje odgovoriti na neposredne životne potrebe lica sa invaliditetom. Mjere aktivacije značajno doprinose integraciji kao konačnom cilju ostvarivanja ljudskih prava lica sa invaliditetom. Svaka pasivizacija udaljava lica sa invaliditetom od ostvarivanja ovoga cilja (FSU u BiH, 2017).

Zakon o jedinstvenim načelima u okviru materijalne podrške osobama sa invaliditetom je zakon kojim se definišu prava osoba sa invaliditetom iz 2022. godine. Ovaj Zakon je nastao kao rezultat institucija vlasti i organizacija osoba sa invaliditetom da se ukine diskriminacija po osnovu uzroka nastanka invaliditeta barem u smislu materijalne podrške. Osnova za donošenje ovog Zakona su, pored Ustava države Bosne i Hercegovine i Ustava Federacije Bosne i Hercegovine svi podzakonski akti usvojeni u periodu od 2010. do 2021. godine kao i međunarodni dokumenti od kojih je na prvom mjestu UN Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom. S obzirom da je period implementacije Strategije za unapređenje prava i položaja osoba sa invaliditetom 2016. – 2021. istekao, bilo je neophodno donijeti novi zakon na federalnom nivou kojim će se regulisati prava osoba sa invaliditetom. Ovim Zakonom, u članu 4. su navedena jedinstvena načela sadržana u Konvenciji i to: a) rodna jednakost, ravnopravnost i nediskriminacija spolna, starosna, vjerska, rasna, nacionalna, etnička, socijalna, politička, te svaka druga po bilo kojoj drugoj osnovi; b) dostupnost i jednak tretman u ostvarivanju prava lica sa invaliditetom po ovom zakonu; c) pristup informacijama i odgovarajuća komunikacija

korisnika i pružatelja usluga; d) uvažavanje urođenog dostojanstva, lične autonomije, uključujući slobodu izbora i nezavisnost lica sa invaliditetom i afirmisanje njihovih potreba i mogućnosti; e) razvijanje ambijenta za stvaranje jednakih mogućnosti za lica sa invaliditetom, sa posebnim osvrtom na lica sa najtežim oblicima invaliditeta; f) osiguranje aktivne uloge, promocije i podrške za lica sa invaliditetom u svim politikama i mjerama; g) osiguranje uključivanja pitanja invaliditeta u sve razvojne dokumente u zemlji, na svim nivoima organizovanja; h) osiguranje sektorskih mjera kojima se ta pitanja uređuju za zdrava lica, čijom bi provedbom bile stvorene mogućnosti za ravnopravno sudjelovanje lica sa invaliditetom u području obrazovanja, pristupačnosti okoliša, usluga i informacija, zdravstvene zaštite i socijalne sigurnosti, zapošljavanja i samostalnog porodičnog života, sporta i rekreacije, pristupa kulturi, pravdi, pravu na religiju i uključivanje u politički i javni život, podizanja svijesti javnosti i unapređivanje poštovanja njihovih prava.

Razlog za donošenje ovog zakona na području Federacije Bosne i Hercegovine je prisutna konstantna diskriminacija osoba sa invaliditetom, te mјere koje su se do sada poduzimale za njenu eliminaciju nisu dale konkretne rezultate. Prema relevantnim međunarodnim instrumentima i Zakonu o zabrani diskriminacije, nejednakost u razini pomoći i kriteriji za ostvarivanjem prava na pomoć korisnika, na temelju njihovog statusa, u ovisnosti od uzroka nastanka invaliditeta predstavlja izravnu diskriminaciju, a koja se nažalost primjenjuje u postupcima ostvarivanja prava (Bešlija, 2016).

4.4. Obaveze države Bosne i Hercegovine kao kandidatkinje za članstvo u Evropskoj uniji

Principi nediskriminacije su utemeljeni i u međunarodnim dokumentima koje je Bosna i Hercegovina ratificirala, te samim tim preuzela obavezu da se u procesu evropskih integracija, a prilikom donošenja propisa iz te oblasti, temeljna načela i principi iz tih dokumenata ugrade u njihove tekstove.

Bosna i Hercegovina kao država koja teži članstvu u Evropsku uniju i na putu je evropskih integracija ima obavezu da svi njeni zakonodavni i izvrsni organi vlasti moraju uskladiti svoje djelovanje sa standardima koji važe u zemljama Evropske unije, posebice u oblasti, zaštite i podrške osoba sa invaliditetom, te trebaju prilagoditi svoje zakonodavstvo pravnoj stečevini Evropske unije. Razlozi za donošenje „Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o zabrani diskriminacije ogledaju se u činjenici da je Evropska komisija nakon 6. sastanka Privremenog odbora za stabilizaciju i pridruživanje, koji je dana 3. i 4. jula 2013. godine održan u Bruxellesu, pozvala vlasti Bosne i Hercegovine da u

potpunosti usklade svoje zakonodavstvo s *acquis communautaire*om EU kada su u pitanju propisi o borbi protiv diskriminacije (Bešlja, 2016). Bosna i Hercegovina je u novembru 2016. godine podnijela zahtjev za članstvo u Evropskoj uniji, a Evropska komisija je krajem maja 2019. godine dostavila mišljenje o tom pitanju i postavila ključnih četrnaest prioriteta koje država Bosna i Hercegovina mora da ispuni kako bi postala punopravna članica EU. Od tih četrnaest prioriteta, trinaesti se odnosi upravo na osobe sa invaliditetom. Međutim, ove prioritete je teško ispunjavati zbog aktuelne političke krize i blokade institucija vlasti. Da li će Bosna i Hercegovina uspjeti da se izbori sa trenutnim problemima na evropskom putu i da li će ispuniti ove prioritete, vrijeme će pokazati. Neki od važnih dokumenata koje je Bosna i Hercegovina ratificirala su:

- Univerzalna deklaracija o pravima čovjeka, usvojena i proglašena 10. decembra 1948. godine. Deklaracija nema nikakvu pravnu snagu s obzirom da je donesena ne kao ugovor, nego samo kao rezolucija. Međutim, ona predstavlja prvi sveobuhvatni instrument zaštite ljudskih prava.
- Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda potpisana je 4. novembra 1950. godine, a na snagu je stupila 3. septembra 1953. godine. Na osnovu Konvencije uspostavljen je sistem zaštite ljudskih prava na međunarodnom nivou te Evropski sud za ljudska prava u Strazburu koji omogućava pojedincima ili grupi pojedinaca da traže zaštitu svojih prava. Konvencija, uz preambulu i osnovni tekst, sadržava i 16 protokola. Bosna i Hercegovina je ratifikovala ovu konvenciju 12. jula 2002. godine.
- Evropska socijalna povelja – potpisana je u oktobru 1961. godine, stupivši na snagu 1965. godine, a revidirana je 3. maja 1996. godine. Njome se države potpisnice obavezuju da će štititi ekomska, radna i socijalna ljudska prava osoba na svojoj teritoriji. Član 15. Evropske socijalne povelje propisuje da svaka osoba sa invaliditetom ima pravo na nezavisnost, socijalnu integraciju i učešće u životu zajednice. Bosna i Hercegovina je potpisala Povelju 11. maja 2004. godine, a ratifikovala ju je 7. oktobra 2008. godine.
- Konvencija protiv diskriminacije u obrazovanju – usvojena je 14. decembra 1960. godine s ciljem prevazilaženja segregacije i diskriminacije na polju obrazovanja. Na snagu je stupila 22. maja 1962. godine, a Bosna i Hercegovina ju je ratifikovala 12. jula 1993. godine.
- Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima – oba ova dokumenta su usvojena 16.

decembra 1966. godine i pravno su obavezujuća jer ih je ratifikovala Bosna i Hercegovina 1. septembra 1993. godine.

- Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena usvojena 18. Decembra 1979. godine, koja nalaže uvođenje posebnih mjera koje ženama s invaliditetom omogućavaju jednaku dostupnost obrazovanju i zaposlenju, zdravstvenim uslugama i socijalnom osiguranju i koje im omogućavaju da učestvuju u svim oblastima društvenog i kulturnog života.
- Konvencija o pravima djeteta – usvojena je 20. novembra 1989. godine, a sadržava univerzalne standarde koje država potpisnica Konvencije mora garantovati svakom djetetu. To je prvi dokument u kojem se djetetu pristupa kao subjektu s pravima, a ne samo kao osobi koja treba posebnu zaštitu.
- Članak 1. Ugovora iz Amsterdama iz 1997. Godine uvodi poštivanje ljudskih prava i temeljnih sloboda kao jedno od zajedničkih načela na kojima počiva ustrojstvo Europske unije, dok se člankom 2. stavak 5. omogućava poduzimanje mjera od strane Europske unije u cilju suzbijanja diskriminacije s različitih temelja, gdje se konkretno navodi i invaliditet.
- Standardna pravila za izjednačavanje mogućnosti za osobe s invaliditetom koje je Vijeće ministara Bosne i Hercegovine usvojilo u septembru 2003. godine. Ta pravila prva uvode nove pristupe u oblasti invalidnosti, zasnovane na socijalnom modelu i ljudskim pravima, a rješenja koja proklamuju pretočena su u Konvenciju o pravima osoba s invaliditetom.
- Konvencija Ujedinjenih naroda o pravima osoba s invaliditetom i njen Fakultativni protokol – usvojeni 13. decembra 2006. godine, a Bosna i Hercegovina ih je ratifikovala 12. marta 2010. godine. Ova konvencija je od krucijalnog značaja za oblast invalidnosti i njeni opći principi su smjernice za djelovanje u svim oblastima od značaja za osobe s invaliditetom.
- Okvirni dokument koji usmjerava djelovanje europskih država u oblasti invaliditeta je Akcioni plan Vijeća Europe za promovisanje prava i punog sudjelovanja osoba sa invaliditetom u društvu: unapređenje kvalitete života osoba sa invaliditetom u Europi 2006-2015. godine. Ovaj dokument sadrži smjernice za unapređenje važnih područja djelovanja od interesa za osobe sa invaliditetom, kao što su: učešće u političkom i javnom životu, učešće u kulturnom životu, informacije i komunikacije, obrazovanje, profesionalna rehabilitacija, osposobljavanje i zapošljavanje, pristupačno okruženje,

život u zajednici, zdravstvena zaštita, socijalna zaštita, pravna zaštita, zaštita od nasilja i zloupotrebe, istraživanje i razvitak, te podizanje svijesti.

- Povelja Evropske unije o osnovnim pravima – pravno je obavezujuća od 1. decembra 2009. godine i čini primarno zakonodavstvo Evropske unije. Poveljom se štiti dostojanstvo čovjeka, zabranjuje diskriminacija i to konkretnim navođenjem invalidnosti, te traži uključivanje osoba s invaliditetom u život zajednice.
- Strategija Evropske unije za invaliditet 2010-2020. – usvojena je 15. novembra 2010. godine, kojom Evropska unija definiše mjere i aktivnosti usmjerene ka unapređenju položaja svojih građana s invaliditetom.
- Evropska deklaracija o zdravlju djece i mladih s intelektualnim poteškoćama i njihovih porodica – potpisali su je 26. novembra 2010. godine predstavnici Svjetske zdravstvene organizacije, UNICEF-a i Ministarstva zdravstva Rumunije, s ciljem da se ukaže na jednakost prava djece i mladih osoba s intelektualnim poteškoćama u odnosu na ostale.

5. Položaj osoba sa invaliditetom u savremenom bh. društvu u praksi

Kao što smo mogli vidjeti u prethodnom poglavlju, mnogo je domaćih i međunarodnih dokumenata koji regulišu prava i položaj osoba sa invaliditetom. U njima se tačno navodi koja se ta prava garantuju, šta su države potpisnice tih dokumenata dužne da urade kako bi osobe sa invaliditetom imale ravnopravniji položaj u društvu itd. Međutim, iako se položaj ove populacije popravlja, praksa nam ipak govori malo drugačije. Mnoga od tih zagarantovanih prava još uvijek nisu ostvarena, a osobe sa invaliditetom se još uvijek suočavaju sa isključivanjem, izdvajanjem i uvredama od strane drugih građana i institucija. U nekim slučajevima je to možda i nesvesno i dešava se kao posljedica neznanja i straha, ali zato treba konstantno raditi na podizanju svijesti javnosti kako se to više ne bi ponavljalo. U ovom poglavlju izložit ćemo u kojim oblastima života su osobe sa invaliditetom segregirane, marginalizovane, pa čak i diskriminisane.

5.1. Obrazovanje

Jedan od ključnih perioda u životu svakog čovjeka je period obrazovanja. To je period kada čovjek još u najranijem djetinjstvu stiče određena saznanja i spoznaje, kada upoznaje svijet u kome živi, kada uči da razlikuje dobro od zla, bitno od nebitnog i kada se u njemu polako i postepeno javlja osjećaj da će jednog dana, zahvaljujući tim stečenim znanjem i spoznajama, biti koristan u društvu. Pored formalnog obrazovanja koje podrazumjeva predškolsko, osnovno, srednje i visoko obrazovanje, postoji i ono neformalno, dopunsko obrazovanje koje čovjeku omogućava da nadopuni stečena znanja i stekne iskustvo koje bi mu kasnije u životu moglo biti od velike koristi. Obrazovana osoba je cjenjena i poštovana u svakom društvu, takva osoba ima šire vidike, vidi razne mogućnosti i perspektive, u stanju je da jednu situaciju ili problem sagleda sa više uglova, da istražuje uzroke, da pokuša predvidjeti posljedice i da se kritički odnosi prema svemu što je nepravilno i nepravedno. Međutim, nažalost, nemaju svi tu sreću i privilegiju da budu obrazovani, neki zbog nedostatka finansijskih sredstava, a neki zbog nepristupačnog okruženja ili neprilagođenosti materijala za učenje. Zbog oba ova slučaja neka djeca sa teškoćama u razvoju nisu se mogla adekvatno obrazovati. Nažalost, u praksi postoje brojni primjeri da roditelji nisu dozvoljavali da djeca sa teškoćama u razvoju pohađaju školu i tako im od malih nogu usađivali u svijest da su nesposobni, da ne treba da idu u školu i da „od njih nikad neće ništa biti“. Da bi situacija bila gora, ta djeca se stalno drže podalje od ostalih

članova porodice, zatvorena su u kući kao u kućnom pritvoru i ograničeno im je svako opštenje sa ostatkom svijeta, a sve to iz tobožnje sramote što porodica ima jednog člana/članicu sa invaliditetom. Ovakav stav za direktnu posljedicu ima ranjivost i izolovanost te djece, nedostatak samopouzdanja i kompleks niže vrijednosti, a rijetke su one porodice koje sa ovakvom djecom drugačije postupaju. Djeca sa teškoćama u razvoju se najčešće obrazuju u tzv. specijalnim ustanovama. „Specijalne ustanove (škole, zavodi, centri, domovi) jesu posebne, izdvojene ustanove koje se bave obrazovanjem, vaspitanjem, rehabilitacijom i/ili smještajem i radnim osposobljavanjem djece i omladine sa smetnjama u razvoju. Obično su organizovane u skladu sa kategorijama razvojnih teškoća. Realizuju posebne nastavne planove i programe za određene kategorije i tip oštećenja. Ove ustanove su uglavnom smještene u gradovima, pa su djeca koja se u njima školiju ili borave otuđena od porodičnog života“ (Strategija za unapređenje prava i položaja lica sa invaliditetom, 2010, str. 25). Ovo može da bude posebno bolno za djecu koja u najranijoj životnoj dobi napuštaju svoja rodna mjesta i odlaze u velike gradove kako bi se školovala. Međutim, sretna okolnost je to što se u većini ovih ustanova djeca od malih nogu pripremaju za samostalan život. Primjere za to možemo naći u školama za slike gdje postoje časovi orijentacije i mobiliteta. Na ovakvim časovima djeca sa potpunim oštećenjem vida uče se raznim vještinama, od onih najosnovnijih poput pospremanja sobe do onih složenijih poput: kuhanja, kretanja po zatvorenom prostoru, kretanja po otvorenom prostoru, po gradu itd. To je zapravo neka kombinacija predškolskog i osnovnog obrazovanja. Posljednjih nekoliko godina sve je više u upotrebi termin inkluzivno obrazovanje. Na osnovu navedenog „pravo na inkluzivno obrazovanje obuhvata transformaciju u kulturi, politici i praksi u svim formalnim i neformalnim obrazovnim okruženjima kako bi se prilagodili različitim zahtjevima i identitetima pojedinih učenika, zajedno sa opredjeljenjem za uklanjanjem prepreka koje ometaju tu mogućnost. To uključuje jačanje kapaciteta obrazovnog sistema kako bi se dosegnulo do svih učenika. Pravo na inkluzivno obrazovanje se fokusira na puno i djelotvorno učešće, pristupačnost, pohađanje nastave i postignuće svih učenika, posebno onih koji su, iz različitih razloga, isključeni ili su u opasnosti da budu marginalizirani. Inkluzija obuhvata pristup i napredak u visoko kvalitetnom formalnom i neformalnom obrazovanju bez diskriminacije. Inkluzivno obrazovanje nastoji osposobiti zajednice, sisteme i strukture za borbu protiv diskriminacije, uključujući i borbu protiv štetnih stereotipa, priznaje različitost, promoviše učešće i prevladava prepreke za učenje i učešće za sve, fokusirajući se na dobrobit i uspjeh učenika s invaliditetom. Zahtijeva se temeljita transformacija obrazovnih sistema kroz zakonodavstvo, politike i mehanizme za finansiranje, administraciju, dizajniranje, sprovođenje i monitoring obrazovanja. Inkluzivno obrazovanje treba shvatiti kao: Temeljno ljudsko pravo

svih učenika“ (MyRight, 2017, str. 30). Kako je navedeno u dokumentu Strategija za izjednačavanje mogućnosti osoba sa invaliditetom u Federaciji BiH iz 2011. godine „prvi strateški cilj Reforme obrazovanja, usvojene 2002. godine u Briselu, jeste da svoj djeci osigura visokokvalitetno obrazovanje u integriranim, multikulturalnim školama na svim razinama, oslobođeno od političkih, religijskih, kulturnih i drugih diskriminacija. Inkluzivno obrazovanje je ključni element obrazovne reforme koja će osigurati svoj djeci priliku da se obrazuju u redovnim školama, bez obzira na njihove tjelesne, intelektualne, socijalne, emocionalne i druge karakteristike. Službenici i učitelji/nastavnici bi trebali biti sposobljeni kako bi ovu ideju mogli provesti u djelo. Nadalje, rana identifikacija i intervencija, na program usmjerena procjena, procjena učenikovog progrusa i uspješnosti programa, te stabilno partnerstvo sa roditeljima predstavljaju preduvjetv za uspjeh sve djece u redovnoj obrazovnoj sredini. Opcija inkluzivnog obrazovanja upućuje na kraj segregacije u obliku specijalnog obrazovanja, ali ne i kraj neophodne potpore i usluga koje se moraju osigurati u redovnim razredima. U kantonima Federacije Bosne i Hercegovine, postoji legislativa koja uvažava principe inkluzivnog obrazovanja i specijalno obrazovanje bi se trebalo posmatrati kao integralni dio obrazovnog sistema, koji daje iste obrazovne i socijalne mogućnosti za svu djecu koja pohađaju školu, bez obzira na etničnost, spol ili nivo sposobnosti (prema Karpuš, 2019). Takav sistem „osigurava pogodnu okolinu koja je neophodna za optimalan razvitak učenika uz uvažavanje individualnih razlika. Najveći izazovi u implementaciji inkluzije u obrazovanju su prevladati predrasude prema djeci sa invaliditetom i podići razinu znanja nastavnika i drugih učenika o prirodi različitih poteškoća, kako ova djeca ne bi bila izložena neprimjerenom tretmanu u školi. Također, dodatno obučavati nastavnike za rad s djecom sa invaliditetom, te diferencijacija i individualizacija nastave. Moraju se osigurati načini financiranja dodatne edukacije nastavnika, nabavke nastavnih sredstava (didaktičkog materijala), prilagođenih radu sa učenicima s posebnim potrebama, arhitektonskog prilagođavanja školskih zgrada (ugradnja liftova, izgradnja toaleta za učenike s tjelesnim invaliditetom...), te financiranje rada mobilnih, multidiscipinarnih stručnih timova ili stalnog zapošljavanja defektologa, a eventualno i drugih stručnjaka, ukoliko se radi o većoj školi. Uključivanje roditelja u proces inkluzivnog obrazovanja je nužno. Nastavnici i/ili članovi mobilnog tima treba da savjetuju roditeljima kako da rade s djecom kod kuće, kako da prihvate ograničenja sposobnosti koje njihovo dijete ima, šta mogu da očekuju od djeteta (prema OECD, 2007)“ (2011, str. 25). Bosna i Hercegovina se opredijelila za Europske integracije, i u tom smislu obveza institucija sistema obrazovanja je uključivanje u proces obrazovanja svih kategorija djece i odraslih osoba sa invaliditetom, kako

bi se osigurao razvitak njihovih potencijala, osjećaja dostojanstva osobe i ličnih vrijednosti (Strategija za izjednačavanje mogućnosti osoba sa invaliditetom, 2011, str. 25).

UN Komitet za prava osoba sa invaliditetom naglašava „važnost prepoznavanja razlike između isključenja, segregacije, integracije i inkluzije. Isključenje se javlja kada su učenici direktno ili indirektno spriječeni ili im je uskraćen pristup obrazovanju u bilo kom obliku. Segregacija se javlja kada se obrazovanje učenika s invaliditetom pruža u posebnim okruženjima dizajniranim ili korištenim kako bi se odgovorilo na potrebe određenog ili raznih oštećenja, u izolaciji od učenika bez invaliditeta. Integracija je proces uvođenja osobe s invaliditetom u postojeće redovne obrazovne institucije, sve dok se učenik može prilagoditi standardizovanim zahtjevima takvih institucija. Inkluzija obuhvata proces sistemske reforme koja sadrži promjene i modifikacije u sadržaju, metodama nastave, pristupima, strukturama i strategijama u obrazovanju za prevazilaženje prepreka, sa vizijom koja služi da obezbijedi svim učenicima relevantne starosne dobi, iskustvo rav- nopravnog i participativnog učenja i okruženja koje najbolje odgovara njihovim potrebama i željama. Uvođenje učenika s invaliditetom u redovne razrede bez pratećih strukturalnih promjena, na primjer, organizacije, nastavnog plana i programa i strategije učenja, ne čini inkluziju. Osim toga, integracija automatski ne garantuje prelaz sa segregacije do inkluzije“ (My Right, 2017, str. 30-31). Iako se promovira inkluzivno obrazovanje i inkluzija općenito, „neke škole odbijaju primiti dijete s teškoćom u razvoju, pravdajući se nedostatkom stručnog kadra, nedostatkom materijalnih sredstava, čime direktno ugrožavaju pravo djeteta da pohađa najbližu školu i da ne bude odvojeno od svoje porodice, vršnjaka i zajednice“ (Gadžo-Šašić, 2020, str. 95). Što se tiče srednjeg obrazovanja, Bešlija i suradnici navode da su se prije rata osobe sa invaliditetom obrazovale za veoma mali broj zanimanja, tako „osobe sa oštećenjima vida i slijepe osobe su završavale osnovno i srednje obrazovanje u okviru škole za slijepe, gdje su osposobljavani za ograničen broj zanimanja (operateri telefonskih centrala i fizioterapeuti). Razvojem tehnologije zanimanje telefoniste je postalo prevaziđeno i slijepe osobe ga uglavnom više ne mogu obavljati, dok je hiperprodukcija kadrova u oblasti ‘proizvodnje’ fizioterapeuta oduzela i ono malo mogućnosti koje su imali u toj vrsti zanimanja“ (Bešlija i sur., 2014, str. 48-49). Sličnu situaciju imamo i u današnje vrijeme, s tim što je u škole za slijepe uvedeno novo zanimanje poslovni tajnik. Bešlija također navodi da se „osobe sa oštećenjem sluha i govora i gluhe osobe i danas osposobljavaju u specijalizovanim školama, a izbor zanimanja je uglavnom sveden na zanatska zanimanja. Poražavajući je podatak da u Bosni i Hercegovini nema ni desetak gluhih osoba koje su završile visoko obrazovanje. U periodu prije rata, kako ona dalje navodi, osobe

sa tjelesnim invaliditetom u BiH su mogle pohađati osnovno obrazovanje u ‘Specijalnoj bolnici za miopatična oboljenja’ u Fojnici‘ (2014, str. 17). Ovo se odnosilo prvenstveno na „oboljele od distrofije, ali primani su i oboljeli od poliomielitisa, osobe u stanju paraplegije i osobe sa drugim tjelesnim invaliditetom. Međutim, za srednje obrazovanje su morali ići u Zagreb (Dubrava) ili Podgoricu, gdje su sticali zvanja upravnih tehničara ili zanatska zanimanja (urar, RTV mehaničar, precizni mehaničar, itd.), uglavnom poslove koji se obavljaju sjedeći. Ovo sve se naravno ne odnosi na one osobe sa invaliditetom koje su imale mogućnost i podršku roditelja i porodice, te uz ogromne probleme neprilagođenih prostora i učila završavali redovno obrazovanje, kako osnovno i srednje, tako i visoko, što je bilo donekle olakšano sistemom besplatnog vanrednog studija“ (Bešlja i sur., str. 17). Kakav zapravo imamo odnos pokazuju „drastični primjeri diskriminacije i isključivanja iz procesa obrazovanja koji su najočigledniji kod djece i osoba s težim invaliditetom, na način da u najvećem broju redovnih škola arhitektonske barijere nisu otklonjene“ (MyRight, 2014, str. 24). Pored sve ustaljenijeg narativa o mogućnosti da se učenici i studenti sa invaliditetom obrazuju u redovnim školama i fakultetima, u izvještajima o provođenju UN Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom navodi se da su iz inkluzivne nastave isključena djeca i mladi s intelektualnim poteškoćama i u autističnom spektru, te su osuđeni na segregaciju, od vrtića pa do kraja školovanja. „Jednake mogućnosti za obrazovanje su garantirane ali nisu osigurane. Dok zakoni zahtijevaju jednake mogućnosti u obrazovanju za sve, bez diskriminacije, invaliditet se ne prepoznaje kao osnova za diskriminaciju. Također, definira se da je obrazovanje dostupno za sve građane/ke pod jednakim uslovima, ali se ne definiraju jasni oblici podrške za osobe s invaliditetom, kako bi im bile osigurane jednake mogućnosti za ravnopravno učešće u procesima obrazovanja. Inkluzivno obrazovanje je omogućeno po zakonu, ali takođe je omogućeno i obrazovanje u specijalnim školama. Bez obzira na političko opredjeljenje i zakonsko normiranje jednakog prava na obrazovanje i inkluzivno obrazovanje za djecu/osobe s invaliditetom, u BiH je još na snazi sistem obrazovanja djece s invaliditetom i u redovnim i specijalnim školama. Specijalne škole obrazuju manji broj djece s invaliditetom i njihov rad se još zasniva na medicinskom modelu“ (MyRight, 2014, str. 17).

Kako se navodi u Alternativnom izvještaju o primjeni Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom UN u BiH „praktična primjena inkluzivnog obrazovanja, zbog nedostatka podzakonskih akata, još nije omogućena. U praksi nisu stvoreni preduslovi da se zakonska rješenja provedu, jer podzakonskim aktima nije osigurano pristupačno okruženje, odgovarajuća ortopedska, tiflotehnička i druga pomagala, nastavna sredstva i udžbenici, asistenti/ce u nastavi

i slično, niti se u budžetima planiraju posebna sredstva za ove namjene. Naprotiv, u budžetu entiteta RS i budžetima kantona entiteta FBiH, se planiraju posebna sredstva za finansiranje rada specijalnih škola za osobe s invaliditetom, što najilustrativnije govori kakav je odnos institucija vlasti prema inkluzivnom obrazovanju. Usljed nedostatka tumača znakovnog jezika i drugih pomagača u nastavi, kao i usljed nedostatka literature na Brajevom pismu ili u drugim tehnikama dostupnim za slijepu i slabovidnu osobu, kod osoba s invaliditetom sa senzornim smetnjama sužen je spektar zanimanja za koja se mogu obrazovati na srednjoškolskom nivou“ (MyRight, n.d., str. 25). U Izvještaju MyRighta o individualnim iskustvima osoba sa invaliditetom ispitanici/ce navode da su najviše problema imali sa principom učestvovanja, inkluzije i pristupačnosti, navode kako je bilo pokušaja diskriminacije po osnovu invaliditeta, te da im se uskraćivalo pravo na više i kvalitetnije obrazovanje.

Međutim, i „tamo gdje postoje zakonska rješenja ona su nepotpuna jer ne navode sankcije za nepoštivanje zakonom predviđenih mjera. Iako se u Inicijalnom izvještaju Bosne i Hercegovine o implementaciji Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom govori o tome da “djeca s posebnim potrebama” imaju pravo na individualne programe u okviru inkluzivnog obrazovanja, ne postoje ustanove koje imaju stručan kadar da se takva usluga i realizira. Samo u većim gradovima postoje kadrovi koji su donekle stručni za neke oblike invalidnosti i koji mogu učestvovati u procjeni kapaciteta djece s invaliditetom ili s posebnim potrebama i donositi i razvijati individualne programe za njih. Za ruralne sredine takve usluge ne postoje. Kada u gradovima djeca dobiju individualne programe, ne postoji adekvatan kapacitet za monitoring njihovog rada i realizacije tih individualnih programa“ (MyRight, n.d., str. 26). Prema navedenom može se zaključiti da „i dalje najveći dio posla obavljaju organizacije osoba sa invaliditetom. U istom izvještaju se navodi da se započelo s pružanjem usluga za osobe s invaliditetom koje pohađaju tercijrani nivo obrazovanja, pa se daje primjer kako pri jednom od bosanskohercegovačkih univerziteta sada postoji i Centar za osobe s invaliditetom, koji je, navodno, povećao broj osoba sa invaliditetom na studiju. Međutim, kada se pogleda statistika tog navodnog napretka vidi se da od 17.000 studenata samo četiri su osobe s invaliditetom ili poraznih 0,02% od ukupnog broja studenata na tom univerzitetu“ (MyRight, n.d., str. 26). Međutim, uloga centara ili ureda za podršku studentima je nekada od presudnog značaja. „Ured za podršku predstavlja koordinacijsko tijelo na univerzitetu koje pridonosi stvaranju društva u kome svaka osoba pripada i učestvuje u potpunosti. Ured za podršku njeguje obrazovnu okolinu koja je inkluzivna i spremna podržati studente sa posebnim potrebama kroz:

- građenje i održavanje partnerstva s fakultetima, akademskim i neakademskim osobljem

- promoviranje svjesnosti o invaliditetu između svih članova univerzitetske zajednice
- osiguranje smjernica s obzirom na univerzitetske politike i procedure koje osiguravaju potpunu participaciju studenata sa invaliditetom u svim aspektima univerzitetskog života.

Zadatak ureda za podršku jeste osigurati da studenti sa posebnim potrebama imaju jednak pristup svim univerzitetskim programima i aktivnostima. Ured za podršku osigurava studentima mogućnost da ispune svoj puni potencijal tako što:

1. koordinira aktivnosti akademskih prilagodbi i servise podrške;
2. promovira samostalnost i samozastupanje;
3. osigurava informacije i upućuje na odgovarajuće resurse” (UNSA, 2022).

Studenti sa invaliditetom ili posebnim potrebama „kroz aktivnosti ureda bit će podstaknuti da postanu odgovorne osobe koje donose odluke u svoje ime, rješavaju probleme i sami zastupaju svoje interes“ (Teskeredžić i sur., 2013, str. 9-10). Osnovna djelatnost Ureda je „usmjerenja na pružanje pomoći i podrške studentima i razvijanje inkluzivne kulture, politike i prakse u prostoru visokoškolskog obrazovanja. Ured za podršku studentima je na raspolaganju svim studentima. Također, Ured za podršku studentima pruža podršku organizacionim jedinicama u stvaranju kvalitetnog inkluzivnog obrazovanja. Usluge Ureda definirane su njegovom temeljnom orijentacijom ka stvaranju inkluzivnog okruženja i promoviranju obrazovanja za sve, a ogledaju se u pružanju pomoći i podrške studentima u različitim oblastima. Osnovne usluge su:

- pomoći pri odabiru studija;
- podrška unapređenju pristupa obrazovanju;
- osiguranje uvjeta za zadovoljavanje potreba i uživanje prava;
- psihološka pomoći;
- informiranje i obrazovanje studenata;
- poboljšanje iskustva studiranja studenata s invaliditetom;
- iznajmljivanje asistivne tehnologije;
- istraživačke aktivnosti;
- organizacija i realizacija obuka za akademsko osoblje;
- organizacija radionica za studente;

- sudjelovanje u donošenju i izmjenama zakonskih i podzakonskih akata u vezi s obrazovanjem;
- i mnoge druge usluge (Hodžić i sur., 2019, str. 26).

U Bosni i Hercegovini trenutno postoje: Ured za podršku studentima u Sarajevu, Centar za podršku studentima sa invaliditetom u Istočnom sarajevu, Ured za podršku studentima u Tuzli, Ured za podršku studentima sa posebnim potrebama u Zenici, Ured za studente sa invaliditetom u Mostaru, Centar za podršku studentima sa invaliditetom u Banjoj Luci i Ured za podršku studentima u Bihaću. Činjenica je da uprkos svim problemima i preprekama koje se ogledaju u nepristupačnom okruženju, neprilagođenosti didaktičkog materijala i nedostatku podrške kako nastavnika i profesora u školama i na fakultetima tako i vršnjaka te kolega i kolegica osnovci, srednjoškolci i studenti sa invaliditetom voljni su da se obrazuju. Motivisani su za učestvovanje na predavanjima i drugim aktivnostima te time samo mogu da posluže kao primjer i inspiracija kolegama bez invaliditeta i nastavnicima/profesorima u školi i na fakultetu.

5.2. Profesionalna rehabilitacija i zapošljavanje

Pravo na rad je jedno od osnovnih ljudskih prava, koje garantiraju i štite ključni međunarodni dokumenti koji polaze od principa da svaki čovjek ima urođena, jednaka, neotuđiva i univerzalna prava koja proizlaze iz dostojanstva svih ljudskih bića. „Pravo na rad podrazumijeva pravo na slobodan izbor zaposlenja odnosno zapošljavanje kao osnovni način socijalnog uključivanja osoba sa invaliditetom u sve društvene tokove što omogućava ekonomsku i socijalnu sigurnost. Sve države su dužne to pravo obezbijediti i osobama sa invaliditetom, ne samo kao izvor egzistencije već i kao način njihove društvene uključenosti“ (Anon, 2022, str. 5-6). Mogućnost korištenja i „upotrebe prava na rad je veoma značajna za osobe sa invaliditetom i za društvo u cjelini, jer ne predstavlja samo humanitarno već i ekonomsko pitanje. Od rada osoba sa invaliditetom, brojne su koristi za društvo u cjelini. Radno angažiranje je najefikasniji način uključivanja osoba sa invaliditetom u sve životne tokove, njihova puna i prava integracija je ključni element u garantiranju jednakih mogućnosti za sve te uveliko doprinosi potpunom učešću svih građana u ekonomskom, kulturnom i društvenom životu i realiziranju njihovih potencijala. Nema tako bogate države koja bi se mogla odreći materijalnog doprinosa što ga svojim radom stvaraju osobe sa invaliditetom. Cilj je da oni postanu stvaraoci a ne isključivo korisnici sredstava državnog budžeta. Država koja vodi ispravnu politiku zapošljavanja i finansijski i na druge načine podržava zapošljavanje osoba sa invaliditetom omogućava da i oni daju doprinos državnoj ekonomiji i da njihovo zapošljavanje

smanji potrebe i troškove beneficija i doprinese smanjenju siromaštva. Dakle, postoji jako privredno opravdanje za zapošljavanje osoba sa invaliditetom koji se ogleda kroz nekoliko segmenata:

- Zaposlene osobe sa invaliditetom imaju bolju sliku o sebi i više samopoštovanja i samopouzdanja;
- društveno su aktivniji, prilagodljiviji su na promjene uopće;
- u svakodnevnom životu su kompetentniji i konkurentniji;
- ekonomski su neovisniji;
- manje obolijevaju u odnosu na nezaposlene.

Kada se govori o socijalnom značaju zapošljavanja odnosno zapošljavanju kao osnovu socijalne sigurnosti, mora se imati u vidu da se socijalna sigurnost osoba sa invaliditetom ne ogleda samo u činjenici da su osobe sa invaliditetom po osnovu rada prijavljeni na osiguranje i da na taj način ostvaruju trenutna socijalna prava i obezbjeđuju ta prava u budućnosti, već u samoj sigurnosti od socijalne isključenosti. Zapošljavanje osoba sa invaliditetom na direktni i kvalitetan način obezbjeđuje njihovu socijalnu uključenost. Rad u kolektivu i boravak među osobama koja nisu osobe sa invaliditetom omogućavaju im da kao članovi kolektiva učestvuju i u drugim aktivnostima i budu u toku svih društvenih događanja. Zadatak organizacija radnika je da ohrabruju radnike sa invaliditetom da se pridruže njihovim organizacijama i da preuzimaju ulogu lidera“ (Anon., 2022, str. 5-6). U prethodnom poglavlju su navedeni zakonski i podzakonski akti kojima se osobama sa invaliditetom garantuje pravo na profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje sa posebnim osvrtom na Član 27. Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom. Iako su neki od tih dokumenata djelimično, a neki čak i potpuno usklađeni sa ovim članom, problem se javlja kada sve to treba provesti u djelo. To najbolje pojašnjavaju Bešlija i saradnici u dokumentu “Mi smo tu – zapošljavanje i samozapošljavanje osoba sa invaliditetom” iz 2014. godine. Autori tvrde da je „rijetko koje područje društvene i humane zbilje toliko obilježeno raskorakom između normativnog i stvarnog, kao što je područje rehabilitacije i zapošljavanja osoba sa invaliditetom. U našoj sredini početak rehabilitacije osoba sa invaliditetom uglavnom prati svjetske standarde. Međutim, iz raznih razloga uveliko se gubi korak kada je u pitanju zapošljavanje, iako je to sastavni dio rehabilitacije. Usprkos obrazovnim kapacitetima ili stručnoj sposobnosti, osobe sa invaliditetom nailaze na niz barijera, od predrasuda poslodavaca do neprilagođenih radnih mjesta, a u današnjem trenutku ekomske krize i privatizacije prvi gube posao u konkurenciji sa tjelesno sposobnijim. Često se može čuti pitanje: Zašto zapošljavati invalide, kada ni za “zdrave” nema posla? U području

zapošljavanja, uz fizičke prepreke, najveći problem čine predrasude o osobama s invaliditetom i njihovim mogućnostima i radnoj sposobnosti, čemu pridonosi i neusklađenost dosadašnjih obrazovnih procesa s potrebama tržišta rada“ (Bešlija i sur., 2014, str. 11).

Osobe sa invaliditetom zaslužuju istu priliku da se dokažu, ali često, „potencijalni poslodavci previše pažnje posvete onom što se vidi "na prvi pogled", a to je invaliditet aplikanta/ice, a ne njihove sposobnosti“ (Backović, n.d., str. 14). Zapošljavanje i rad posljednje su faze profesionalne rehabilitacije. Beslja i saradnici dalje navode razlike u položaju nezaposlenih osoba s invaliditetom u odnosu na ostalo nezaposленo stanovništvo, „a najbitniji od njih su:

- niži stepen obrazovanja;
- starija dobna uzrast;
- kraća i negativnija radna iskustva, niža mjesecna primanja u odnosu na osobe bez invaliditeta. Stoga se sa njima možemo složiti da je zapošljavanje i rad osoba s invaliditetom od posebnog značaja za svako društvo, jer se radi o značajnom broju osoba koje su neravnopravne po mogućnostima i koje se otežano zapošljavaju. U zapošljavanju osoba s invaliditetom primjenjivali su se različiti modeli. Model zapošljavanja i rada osoba s invaliditetom odraz je političkog naslijeđa i smjernica razvoja društva na relaciji pojedinac - društvo, naslijeđene i izgrađene pravne politike kojom se uređuju odgovarajući društveni odnosi, ekonomsko naslijeđe, trenutačni doseg i zacrtani pravac razvoja, te socijalno naslijeđe i pravac razvoja socijalnih odnosa, na šta se naslanja društvena svijest, kulturni razvoj, razvoj društvenih znanja, utjecaj religije i slično.
- Prema Konvenciji 159 o “Profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba s invaliditetom” (Međunarodna organizacija rada, 1983), svrha profesionalne rehabilitacije je omogućiti osobama s invaliditetom osiguravanje i zadržavanje odgovarajućeg zaposlenja, napredovanje u njemu, te mogućnost za integraciju i reintegraciju osoba sa invaliditetom u društvo. Iskustva s područja profesionalne rehabilitacije pokazuju da se najviše poteškoća javlja pri zapošljavanju” (Bešlija i sur., 2014, str. 27).

Postoje „dva dominantna modela zapošljavanja: zapošljavanje na otvorenom tržištu rada i zaštitno zapošljavanje. Univerzalni model postavlja sebi kao cilj zapošljavanje osobe s invaliditetom na otvorenom tržištu rada. Posebni oblici zapošljavanja na otvorenom tržištu rada su: radne jedinice u otvorenom ekonomskom prostoru; zapošljavanje uz podršku i

samo zapošljavanje. Međutim, uvijek će postojati određen broj osoba s invaliditetom koje zbog prirode svog oštećenja nisu u stanju raditi na otvorenom tržištu rada. Zbog toga se razvio model zaštitnog zapošljavanja. Oblici zaštitnog zapošljavanja su: zaštitna radionica, radni centri, centri za radnu okupaciju“ (Bešlija i sur., 2014, str. 27).

Ključni problemi koji se javljaju u implementaciji profesionalne rehabilitacije i zapošljavanja osoba sa invaliditetom su sljedeći: osobe sa invaliditetom rijetko uspijevaju da zadrže dobijeni posao u vidu trajnog zaposlenja. Češća je praksa da su ove osobe zaposlene samo na određeni period, npr. na godinu dana i to u sklopu programa i projekata te nakon toga su ponovo na zavodima za zapošljavanje. Nedostatak motivacije, predrasude i iskrivljeni stavovi poslodavaca o radnim mogućnostima osoba sa invaliditetom kao i nepristupačno radno okruženje najveće su barijere koje sun a putu kako osobama sa invaliditetom tako i poslodavcima. Kao primjer i potvrda navedene teze mogu nam poslužiti brojna istraživanja o stavovima poslodavaca o zapošljavanju osoba sa invaliditetom u kojima se kaže da bi poslodavci, ako se i odluče da zaposle osobu sa invaliditetom, prije zaposlili osobu sa tjelesnim invaliditetom, osobu sa oštećenjem sluha ili nekim drugim invaliditetom nego osobu sa oštećenjem vida ili potpuno slijepu osobu. Prema tim istraživanjima, kao glavni razlozi za ovakav stav poslodavaca navode se: strah od mogućih povreda na poslu uzrokovanih neprilagođenim radnim okruženjem, nemogućnost služenja tehničkom i kancelarijskom opremom, moguće prezaštićivanje ovih radnika na poslu, odbojnosc stranaka i kolega prema zaposlenicima oštećenog vida i konačno, dilema samih poslodavaca kako da priđu i kako da se ponašaju prema osobi oštećenog vida. Umjesto da se insistira na zapošljavanju, forsira se ukidanje radne i poslovne sposobnosti naročito osobama sa intelektualnim i mentalnim teškoćama. Kod samih osoba sa invaliditetom se javlja sve više inicijativa za osnivanjem vlastitih preduzeća i biznisa, međutim nema adekvatnih institucija i pojedinaca koji će ih uputiti na to kakvu djelatnost da razvijaju, šta je to što zanima tržište rada, gdje se mogu dobiti informacije i mnogo drugih stručnih savjeta, a jedan od ključnih problema, ako ne i ključni je nedostatak stručnog, kvalifikovanog kadra specijalno obučenog za rad sa osobama sa invaliditetom. „Dugogodišnja ovisnost o socijalnim davanjima, nepostojanje jednakih mogućnosti i nezavisnosti prilikom izbora adekvatnog posla, kao i pasivnost u procesu traženja zaposlenja utiču na to da se osobe sa invaliditetom isključuju sa tržišta rada. Izazovi sa kojima se osobe sa invaliditetom suočavaju u nastojanjima da se integrišu na tržište rada i situacija vezana za zapošljavanje i socijalnu sigurnost su izuzetno teški. Nedostatak prilika za zapošljavanje i nepostojanje odgovarajućeg sistema socijalne sigurnosti onemogućavaju osobama sa invaliditetom vođenje dostojanstvenog života. Ovakva

pitanja zahtijevaju komplementaran rad sa istinski uključenjem institucija vlasti, osoba sa invaliditetom i nevladinog sektora kako bi se odredile prikladne politike. Zapošljavanje je najbolja odbrana od socijalne isključenosti i jedan od načina da se postigne puno učešće osoba sa invaliditetom u društvu. Zapošljavanje je osnovni put za uključivanje osoba sa invaliditetom u sve životne procese i za njihovu punu i pravu integraciju“ (Bešlija i sur., 2014, str. 15). U Bosni i Hercegovini su stepen socijalne inkluzije i nivo zapošljivosti osoba sa invaliditetom na tržištu rada veoma niski. Postoje, međutim, i primjeri dobre prakse, ali takvi primjeri su rijetki, jer je malo poslodavaca koji su otvorenog uma i koji bi vrlo rado zaposlili osobe sa invaliditetom. Nažalost, u praksi poslodavci uglavnom radije plaćaju posebne doprinose ili izdvajaju određene iznose u fondove za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom umjesto da ih zapošljavaju. „Broj i procenat ospozobljenih, a nezaposlenih osoba sa invaliditetom nije moguće precizno utvrditi jer ne postoje srednje baze podataka, budući da službe za zapošljavanje koje su za to nadležne vrlo rijetko ili skoro nikako kod prijave nezaposlene osobe ne evidentiraju da se radi o osobi sa invaliditetom. To čine samo na izričit zahtjev osoba sa invaliditetom ili ako je invaliditet očigledan“ (Bešlija, 2016, str. 27). Bešlija, Halepović i drugi tvrde da su neophodne aktivnosti podizanja svijesti svih građana, pa tako i poslodavaca „da osobe sa invaliditetom nisu “osobe sa posebnim potrebama”, jer imaju iste potrebe kao i svi ostali zaposleni – potrebu da obezbijede egzistenciju sebe i svoje porodice, potrebu za komunikacijom i druženjem, poštovanjem, obrazovanjem i napredovanjem. Jedina razlika kod osoba sa invaliditetom jeste u tome što nekada svoje potrebe realiziraju na drugačiji način, što može da podrazumijeva drugačije organizovan radni prostor, adekvatan pristup ili prilagođena sredstva za rad, različit period vremena za uspješno završavanje radnih zadataka ili drugačiji način komunikacije. Sve navedeno nikako ne predstavlja razloge da se osobe sa invaliditetom ne uzimaju ozbiljno u razmatranju za zapošljavanje. Također, mora se istaći da osobe sa invaliditetom nikako ne treba posmatrati kao teret ili loše radnike. Naprotiv, istraživanja među poslodavcima pokazuju da su osobe sa invaliditetom veoma ozbiljni radnici, lojalni i korektni, rjeđe izostaju s posla i duže se zadržavaju na jednom radnom mjestu. Pored navedenog, često svojim prisustvom podižu radni moral u sredini u kojoj rade i motivišu druge uposlenike“ (Bešlija i sur., 2014, str. 18). Situacija u vezi sa zapošljavanjem osoba sa invaliditetom „u Bosni i Hercegovini i njihovom uključenošću u procese zapošljavanja čini se proporcionalnom u odnosu na napore koje je naše društvo uložilo u razumijevanje i rješavanje ove problematike. Činjenica je da problematika zapošljavanja, posebno kada se radi o osjetljivoj ali ne i homogenoj socijalnoj grupi, prevazilazi jednostavne interakcije između ponude i potražnje na tržištu rada. U odnosu na kompleksnost problematike, zapošljavanje uključuje

proces edukacije, socijalizacije, usluge socijalne pomoći, stavove i predrasude u društvu. Kako god, njeno uspješno rješavanje ima vjerovatno najveći utjecaj na kvalitet života osoba sa invaliditetom i njihovih porodica. Stoga, bez rješavanja ove problematike, nemoguće je približiti se principima za koje se zalaže, u odnosu na osobe sa invaliditetom, UN Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom, na čiju primjenu se obavezala Bosna i Hercegovina“ (Đokić, Žarković i Backović, 2021, str. 4).

5.3. Pristupačnost

U ovom radu smo često pominjali pojam pristupačnosti koji je, kada su osobe sa invaliditetom u pitanju, vrlo diskutabilan. Nepristupačno okruženje u kući, u školi/fakultetu, na poslu, u prevozu, nedostupnost informacija u medijima prilagođenih osobama sa raznim vrstama invaliditeta sve su to izazovi sa kojima se ove osobe suočavaju. Pristupačnost je glavni preduslov kako za samostalan život osoba sa invaliditetom, tako i za njihovo obrazovanje, pristup informacijskim i komunikacijskim tehnologijama, zapošljavanje, učešće u javnom i političkom životu tj. aktivno i pasivno biračko pravo, učestvovanje na kulturnim događajima poput koncerata, predstava, filmskih festivala, izložbi i sl., bavljenje sportom i slobodne aktivnosti. „Oblast pristupačnosti je u podijeljenoj nadležnosti Federacije BiH i kantona, pa je stoga i zakonodavni okvir različit po kantonima i neusaglašen sa federalnim propisima. Koordinacija različitih institucija nadležnih za pitanja pristupačnosti je na veoma niskom nivou. Pristupačnost okruženja, usluga i informisanja predstavlja preduslov za ostvarivanje društvenih kontakata, nezavisnost i uključenje osoba sa invaliditetom u svakodnevni život, što podrazumijeva da izgrađeno okruženje mora biti zaista takvo da ga svi mogu koristiti“ (Bešlija, 2016, str. 26). Međutim, „kada je riječ o pristupačnosti u Bosni i Hercegovini, osobe sa invaliditetom se nalaze u izuzetno neravnopravnom položaju u odnosu na druge građane, a barijere su prisutne u svim segmentima življenja. Nepristupačni stambeni objekti onemogućavaju normalan život osobama koje koriste invalidska kolica. Nepristupačni objekti i okolina stvaraju opasnost za osobe sa invaliditetom od novih povređivanja i onemogućavaju ih u ostvarivanju primarnih životnih potreba. Posebno su pogodene osobe koje ne koriste usluge personalne asistencije, te su zbog svoga invaliditeta prinuđene da ostaju u svojim domovima i ne ostvaruju kontakt sa okruženjem“ (Bešlija i sur., 2014, str. 52). Najveći je problem kada osoba sa invaliditetom živi na nekom od visokih spratova, ali zbog nedostatka ili nefunkcionalnosti lifta nije u mogućnosti niti da se popne niti da siđe jer koristi kolica ili zbog

srčanih smetnji ne može mnogo da se kreće. U takvim situacijama često im je pomoć potrebna što automatski znači da im je pravo na samostalan i nezavisan život uskraćeno. Kako Somun-Krupalija navodi „postoje ulazi u zgrade gdje na stepenicama nema rukohvata ili mjesta za odmor što direktno ugrožava sigurnost osoba sa invaliditetom i konstantno im povećava strah od pada ili povređivanja. U takvim situacijama su ove osobe prinuđene da se drže za nečiju ruku. Arhitektonska pristupačnost (pristup do objekta i kretanje unutar zgrade) poseban je problem za osobe s invaliditetom u BiH. Dio ovog problema uzrokovan je nedosljednom primjenom zakonskih rješenja i podzakonskih akata i nepostojanjem adekvatnih sankcija za prekršioce propisanih normi. Za ilustraciju rečenog može poslužiti činjenica da su u oba bosanskohercegovačka entiteta (FBiH i RS) i nakon stupanja na snagu propisa koji uređuju ovu oblast izgrađeni i rekonstruirani mnogi objekti javne namjene (škole, zgrade javne administracije, objekti kulture, sporta i rekreacije), ali bez potpune primjene standarda pristupačnosti i bez sankcioniranja prekršilaca propisanih normi. Ovakav odnos odgovornih institucija ima za posljedicu značajno ograničavanje pristupa javnim i privatnim objektima i prostorima za osobe s invaliditetom, što se dugoročno ogleda u njihovoј isključenosti iz različitih društvenih procesa. U sistemu projektovanja, građenja i nadzora nedovoljno je razvijena svijest o značaju standarda pristupačnosti, pa se dešava da se standardi pristupačnosti primjenjuju djelimično, što za posljedicu ima samo djelimičan pristup objektima (postoji kosa ravan, ali se osoba u kolicima ne može kretati u objektu; postoji ugrađena pokretna platforma, ali nije uvijek na raspolaganju). Iako se pojedinim podzakonskim aktima obezbjeđuju ortopedska pomagala za kretanje, uređaji, pomoćne tehnologije i oblici žive pomoći za osobe s invaliditetom, generalno gledano, osobe s invaliditetom imaju bitna ograničenja u ostvarivanju ovih prava, budući da nadležne institucije ne usvajaju potrebne podzakonske akte, a oni koji su usvojeni su veoma restriktivni ili se ne provode. Ne postoji sistemsko rješenje koje bi obezbijedilo obuke i vještine potrebne osobama s invaliditetom kako bi se mogle samostalno kretati, uz pomoć odgovarajućih pomagala ili asistencije. Ionako nedovoljan, postojeći sistem podrške za ostvarivanje prava na ličnu pokretljivost nije usklađen sa individualnim potrebama, što se posebno negativno odražava na ličnu pokretljivost osoba s najtežim stepenom invaliditeta. Osim toga, zakonodavni sistem ne prepoznaje pravo osoba s invaliditetom na pristupačan javni prevoz. Propisima koji reguliraju ovu oblast nije jasno definirana obaveza davalaca usluga da za osobe s invaliditetom obezbijede pristupačna sredstva transporta, objekte i informacije, što u stvari ima za posljedicu bitno ograničavanje slobode kretanja, naročito za osobe s težim i teškim invaliditetom“ (MyRight, 2014, str. 17).

Javni prevoz je jedan od „osnovnih uvjeta za postizanje jednakih mogućnosti i potrebno je planirati njegovo unapređenje u skladu sa europskim standardima, kako u stvaranju pristupačne saobraćajne infrastrukture, tako i prilagođavanju sredstava javnog prevoza potrebama osoba sa invaliditetom“ (Bešlija, Halepović, Jonić i sur., 2014, str. 52). Ovdje se svakako misli na primjenu univerzalnog dizajna koji ne košta mnogo, a ipak će svima dobro doći. Kada je u pitanju javni prevoz, pod univerzalnim dizajnom smatra se zvučna najava letova na aerodromima i najava svake sljedeće stanice u autobusima, tramvajima, vozovima i sl. Također, potrebno je da u ovim vozilima platforme budu što niže kako bi korisnici kolica, slijepi osobe ili osobe koje se zbog invaliditeta ili nekog zdravstvenog problema otežano kreću mogle bez problema da uđu i izadu. Od velike važnosti su i zvučni semafori na ulicama namijenjeni slijepim osobama kao i natpisi na Braileovom pismu u liftovima, zgradama i svim javnim objektima koje koriste i građani bez invaliditeta. Osim pomenutih liftova, tu su još i rampe, parkinzi, šalteri, toaleti i sve što koriste i drugi građani. Sve navedeno, u manjoj ili većoj mjeri, već postoji i uveliko funkcioniše u mnogim evropskim i svjetskim gradovima. Međutim, nešto od toga, poput najava stanica u autobusima je tek u posljednje vrijeme zaživjelo, ali ovaj sistem još uvek ne primjenjuju sva prevozna sredstva što je vrlo otežavajuća okolnost naročito za osobe oštećenog vida. Nemali je broj slučajeva da su se slijepi osobe izgubile tako što su ušle u pogrešan autobus ili izašle na pogrešnoj stanici ne znajući kuda taj autobus ide, a samo zbog nedostatka najave reda vožnje. Nedovoljnu osvještenost društva najbolje ilustruje primjer jedne slijepi osobe koja je učtivo, gotovo nesigurnim i uplašenim glasom pitala neku putnicu koja je sljedeća stanica, a ova je ravnodušno i prezrivo okrenula glavu od nje kao da se radi o nekoj zaraženoj osobi. Na sjedištima uglavnom postoje oznake za mjesta namijenjena osobama sa invaliditetom, ali se to, u najvećem broju slučajeva, ne poštuje. Osobe sa invaliditetom su prinuđene da stoje ili da zauzimaju druga mjesta koja su neprilagođena dok putnici bez invaliditeta zauzimaju mjesta namijenjena njima. Isti je slučaj i sa nesavjesnim vozačima koji svoje automobile nepropisno parkiraju na trotoare, pješačke prelaze ili na parking mjesta namijenjena automobilima u vlasništvu osoba sa invaliditetom tako da su one prinuđene da potraže neko drugo parking mjesto pored drugih automobila ili, ako pješače, sigurnost i život su im ugroženi zbog nesavjesnih vozača koji često u alkoholiziranom stanju voze preko dozvoljene brzine. U posljednje vrijeme se uvode novčane sankcije takvim pojedincima, međutim čini se da to nije dovoljno i da njere trebaju biti znatno rigoroznije. Od velike važnosti za osobe sa invaliditetom, naročito u 21. vijeku su informacijske i komunikacijske tehnologije. „Osobe s oštećenjem sluha i vida imaju ograničen pristup informacijama u različitim komunikacijama, dok su mobilna pristupačnost, web-pristupačnost, te RTV pristupačnost na

niskom nivou zastupljenosti. Zanemarene su elementarne specifičnosti i potrebe osoba s invaliditetom pri dizajniranju web-stranica, ne vodeći računa o web-pristupačnosti. Ukazano je da mediji i telekomunikacijske usluge, uključujući internet, nisu prilagođeni potrebama slijepih i slabovidnih osoba i osoba s oštećenim sluhom. Pored tehničkih problema prisutni su i jezički problemi, jer se softveri i hardveri prilagođavaju za potrebe engleskog jezika. Identifikovan je nedostatak mobilnih telefona i aplikacija koje bi slijepim osobama pružale jednostavniju podršku i korištenje usluga mobilne telefonije. Ukazano je na zanemarivanje potrebe za zvučnim opisima, pristupom programskim vodičima i menijima (izbornicima), pristupom postavkama kontrasta i veličine teksta pri osmišljavanju digitalnih televizijskih sistema i usluga koji su vrata ka internetu za osobe s oštećenjem vida. Ukazano je na zanemarivanje specifičnih potreba osoba s invaliditetom (slijepih i slabovidnih osoba, gluhih i nagluhih osoba i osoba s drugim smetnjama) u programima javnih RTV i drugih servisa“ (Strategija za unapređenje prava i položaja osoba s invaliditetom, 2016, str. 51). Ne postoji jedinstven propis u kome se reguliše obaveza državnih organa i institucija „da osobama sa invaliditetom osiguraju pravo na informacije u pristupačnim formatima i tehnikama. Prava osoba s invaliditetom na pravovremene, u adekvatnim tehnikama i formatima pripremljene informacije i bez dodatnih troškova pristupačne osobama sa invaliditetom nije regulisano. Tako se ne poštuje dostojanstvo i integritet osoba s invaliditetom, otežava se njihovo socijalno uključivanje, ne poštaju se različitosti, osobe sa invaliditetom nisu izjednačene u mogućnostima, pa su s toga izložene raznim oblicima diskriminacije i isključivanjima“ (Bešlija i sur., 2018, str. 57).

Da bi se mogle adekvatno obrazovati, biti što aktivnije na svojim radnim mjestima, biti u toku sa aktuelnim dešavanjima u zemlji i svijetu kao i uživati u omiljenom sadržaju poput muzičkih emisija, sportskih utakmica, knjiga, filmova i televizijskih serija i sl., treba da se obezbijede web stranice koje bi bile prilagođene osobama sa različitim oblicima invaliditeta kao što su slike i slabovidne osobe, osobe sa oštećenim sluhom i osobe sa mentalnim teškoćama. Sadržaje na televiziji treba dodatno prilagoditi tako što će se koristiti audiodeskripcija za slike osobe, tumači znakovnog jezika za osobe oštećenog slуха i titlovi za osobe koje ne govore strane jezike. Također, treba da postoje pojednostavljene verzije svih sadržaja u pisanom i oralnom obliku kako bi osobe sa mentalnim teškoćama mogle razumjeti ono što pročitaju ili čuju. Stručna literatura, beletristica i drugi sadržaji za čitanje treba da postoje u svim formatima, u elektronskom formatu kojeg može prepoznati čitač ekrana i govorni softver, najčešće su to Microsoft Word, Notepad, Wordpad i lako čitljivi pdf format. Audio format, na uvećanom crnom tisku, u nekom augmentativnom ili alternativnom obliku i na Braileovom pismu.

Međutim, uprkos svim preporukama koje nalažu svi međunarodni i domaći dokumenti, iz istraživanja koje su proveli aktivisti Adilagić, Kotur Erkić, Alispahić i Đumić (2020) vidimo da je stanje pristupačnosti sadržaja javnih servisa u Bosni i Hercegovini daleko ispod zadovoljavajućeg standarda i da se na tome mora još puno raditi.

5.4. Žene sa invaliditetom

U ovom radu smo na nekoliko mjesta pomenuli žene sa invaliditetom kao posebno ranjivu društvenu grupu. Međutim, s obzirom da je položaj žena sa invaliditetom toliko široka tema da bi se o njoj moglo mnogo istraživati, to zahtjeva da se i u ovom radu ovoj temi posveti dostatna pažnja. Ravnopravnost spolova „propisana je ustavima i zakonima u Bosni i Hercegovini, a jedan od uslova koje je BiH trebala ispuniti na putu ka Europskoj uniji je i usvajanje Zakona o ravnopravnosti spolova, a što je i učinjeno. Osim navedenog zakona, u kome se žene s invaliditetom uopšte ne spominju, nema drugih posebnih propisa kojima bi se na bilo kojem nivou vlasti regulisalo pitanje ravnopravnosti žena i muškaraca. Za provedbu Zakona o ravnopravnosti spolova na nivou Bosne i Hercegovine je usvojen Gender akcioni plan, a s ciljem osiguravanja uključivanja pitanja rodne ravnopravnosti u zakonodavstvo i politike u različitim oblastima života, razvijen je i poseban institucionalni mehanizam za provođenje i praćenje pitanja rodne ravnopravnosti na nivou Bosne i Hercegovine: Agencija za ravnopravnost polova, na nivou entiteta Gender centri. U Gender akcionom planu je prepoznato pitanje neravnopravnosti i višestruke diskriminacije žena i djevojaka s invaliditetom, te shodno tome propisane i mjere za promjenu ovakvog stanja. Djevojčice ili djevojke s invaliditetom se ne spominju uopšte. Međutim, dalje od formalnog navođenja potrebe poduzimanja različitih akcija, u praksi se još uvijek ništa nije promijenilo na bolje“ (MyRight, 2014, str. 14-15). Evidentno je, a to su pokazali i izvještaji o provođenju Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom kao i brojna istraživanja koja su do sada realizovana, „da žene sa invaliditetom imaju manji nivo obrazovanja, teže pronalaze posao, teže osnivaju sopstvene porodice, a što dovodi i do veće ovisnosti o podršci od strane porodice i značajnoj isključenosti iz svih društvenih tokova. Žene i djevojčice i djevojke sa invaliditetom su i dalje višestruko diskriminisane, izolirane i isključene, čak i iz aktivnosti organizacija osoba sa invaliditetom, a što se ogleda u manjem učešću u upravljačkim tijelima ovih organizacija, manjoj uključenosti u programe neformalne edukacije koja se od strane OOSI realizuje. Evidentno je i pomanjkanje projekata koji bi bili fokusirani na različite vidove podrške i veće uključivanje žena sa invaliditetom u društvo. Jedinstvena politika u oblasti invalidnosti u Bosni i Hercegovini i

entitetske strategije za njenu primjenu prepoznaju da se žene i djevojke sa invaliditetom suočavaju sa višestrukou diskriminacijom i isključenošću iz društva i propisuju mjere kojima se afirmišu njihova prava i slobode. Ni nakon ratifikacije Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom nije došlo do promjena niti u formalnom niti u praktičnom odnosu zajednice prema ženama i djevojkama sa invaliditetom“ (MyRight, 2014, str. 15).

Zbog duboko ukorjenjenog i još uvijek neprevaziđenog tradicionalnog načina razmišljanja prema kome je uloga žene da trpi svašta i da se svemu pokorava poslušno i bez pogovora, žene uopšte, a posebno žene sa invaliditetom trpe razne oblike diskriminacije. Mnogi autori (poput, Bratković i sur., 2013; Brstilo i Haničar, 2010; Kučinić, 2018 i Mihalj, 2018.) ukazuju na to da su žene sa invaliditetom izložene višestrukoj diskriminaciji na svim životnim poljima poput: obrazovanja, zapošljavanja, samostalnog života, prava na slobodno kretanje, poštivanja privatnosti, porodičnog života kao i javnog, političkog, kulturnog i sportskog života. Također, ionako težak položaj dodatno otežava činjenica da su žene sa invaliditetom izložene dvostrukoj diskriminaciji, odnosno, da su diskriminisane kao žene i kao osobe sa invaliditetom. Još ako se tome dodaju i neki drugi faktori poput: socijalnog statusa, vjerske, nacionalne ili etničke pripadnosti, rase i mnogih drugih kao i činjenica da žene sa invaliditetom i danas trpe rodno zasnovano nasilje koje je najčešće fizičko, psihičko, seksualno i ekonomsko ili kombinovano, onda se zaista možemo zapitati da li živimo u modernom, savremenom društvu? U tradicionalnim, konzervativnim i patriarhalnim društvima, čemu tendira i bosanskohercegovačko društvo, najčešće prevladavaju dva narativa koja su diametralno suprotna. Prvi je da se od žene očekuje da bude stub kuće i porodice, da bude supruga i majka i pritom da je poželjno da žena bude prije svega zdrava i lijepa, a drugi da ako žena ne izgleda dobro ili ako nije zdrava, u prevodu ako ima neki oblik invaliditeta po automatizmu se smatra da nije ni za brak. U slučaju žena sa invaliditetom fizički izgled zasjenjuje sve ostale karakteristike. Majke koje rode djecu sa invaliditetom su najčešće optuživane da su krive što su takvu djecu rodile. Međutim, koliko god bio težak položaj žena sa invaliditetom, ipak postoje pozitivni primjeri žena koje su se, poput onih bez invaliditeta, uspjele osloboditi okova dominantnih predrasuda i stereotipa i izborile se za koliko toliko ravnopravan položaj i nezavisan život. Mnoge od njih su postale osnažene žene zahvaljujući organizacijama osoba sa invaliditetom o kojima će kasnije biti više riječi, a neke od njih su uspjеле zasnovati porodicu i danas su sretne, uspješne i zadovoljne svojim životom.

5.5. Podizanje svijesti

Jedna od najvažnijih aktivnosti tokom borbe za poštivanje prava i položaja osoba sa invaliditetom je podizanje svijesti građana, vlasti i cjelokupnog društva, a u tome je ključna, ako ne i presudna uloga medija. Osnovno je pitanje „kako uključiti medije, kao aktivnog činioca izgradnje svijesti o socijalnim problemima uopšte, posebno marginalizovanih grupa. Nije riječ samo o informisanju već i o zalaganju“ (KOMA, 2018, str. 15). Koalicija marginalizovanih grupa u Bosni i Hercegovini navodi nekoliko najvažnijih razloga nevidljivosti grupa. Neki od njih su: „tradicionalna, patrijarhalna svijest stanovništva koja invaliditet ne želi da „vidi“, pa sve do „sakrivanja“ na primjer, djece sa posebnim potrebama u porodične okvire, podsvjesno smatrajući to „sramotom““, (KOMA, 2018, str. 15) a o tome je bilo više riječi na početku ovog poglavlja. Dio je toga i apatičnost javnosti na sve probleme u bosanskohercegovačkom društvu.

Na medijsku scenu u BiH najčešće utiču političke partije. U fokusu tih politika nisu ni opšti socijalni problemi a niti položaj i problemi marginalizovanih grupa. U informativnim „programima medija, koji logično prate javne politike, tome se ne ostavlja prostora za stvarne socijalne probleme, izuzev kada su oni „incidentalnog“ karaktera kao što su štrajkovi, blokade saobraćajnica ili povremeni protesti boračke populacije. Međutim i to je vezano za javne politike tj. njihove slabosti. U tom kontekstu poseban problem za medije je obimno praćenje etnički obojenih političkih konflikata koji dominiraju političkom scenom i koji nikad ne dodiruju socijalnu situaciju a kamoli položaj marginalizovanih grupa. Politički pritisci i uticaj na medije intenziviraju se namećući teme od interesa za političke partije i jačanje njihovih pozicija. To dodatno sputava, ne samo slobodu medija već i mogućnost medijskih praćenja socijalnih problema i problema marginalizovanih grupa“ (KOMA, 2018, str. 62). Jedna od marginalizovanih grupa o kojoj mediji rijetko izvještavaju su osobe sa invaliditetom. Kada se o njima govori u medijima, to se uvijek čini sa senzacionalizmom ili im se daje vrlo malo prostora da govore o svom položaju. To se obično čini na neki značajan datum za osobe sa invaliditetom npr. 15. oktobra povodom Dana bijelog štapa ili 3. decembra povodom Dana osoba sa invaliditetom. U svakodnevnom govoru susrećemo se s velikim brojem neadekvatnih izraza koji se odnose na osobe s invaliditetom. Većina tih izraza ima čak i uvredljivu konotaciju. Nažalost, te nezgrapne formulacije, kao oblik diskriminacije, udomaćile su se i u medijskom prostoru, na što je ukazalo i regionalno istraživanje provedeno 2006. godine “Invalidnost u štampanim medijima: Istraživanje o tome kako se invalidnost i osobe s invaliditetom prikazuju u štampanim medijima”. Određeni pomaci u ovom polju napravljeni su u okviru projekta

"Profesionalni i etički standardi u izvještavanju o marginalizovanim grupama", koji je proveden u organizaciji Helsinškog parlamenta građana Banja Luka, Fondacije CURE i Udruženja mladih novinara RS. Projekat je rezultirao izdavanjem "Priručnika za izvještavanje o marginalizovanim grupama", koji je namijenjen medijima. Svoj doprinos dala je i stručna lingvistička zajednica kroz izdanje "Način za prevladavanje diskriminacije u jeziku u obrazovanju, medijima i pravnim dokumentima". Također je veoma važno spomenuti dvije publikacije koje se direktno bave izvještavanjem o osobama sa invaliditetom. Prva je Kodeks o načinu oslovljavanja osoba sa invaliditetom u medijima pod nazivom „Kako me oslovljavaš, tako me doživljavaš“ iz 2011. godine čiji je autor organizacija SHIA, odnosno sada organizacija MyRight. Druga je „Priručnik za medijske djelatnike o odgovornom i kompetentnom izvještavanju o djeci s poteškoćama u inkluzivnom obrazovanju“ iz 2020. godine čiji je autor organizacija Save the children. U ovim priručnicima mediji su prepoznati kao ključni faktor koji ima potencijal da upotrebom "neutralnih" termina, koji opisuju različite vrste invalidnosti i pojmove vezane uz ovu populaciju, utječu na smanjenje diskriminacije u jeziku. Autori Kodeksa iz 2011. godine duboko su svjesni činjenice da su osobe s invaliditetom u medijima često neadekvatno prikazane, da se u fokusu prikazivanja ovih osoba često zanemaruje osobnost, a naglašava invaliditet, ističe onesposobljenje i zanemaruje sposobnost, prenaglašava uspjeh osobe (uspješan/na iako je osoba s invaliditetom). U „Priručniku za medijske djelatnike“ iz 2020. godine navode se najčešći stereotipi o osobama sa invaliditetom:

- „glavni akteri priče (osobe s poteškoćama) prikazani su kao nesposobni, ranjivi i vrijedni sažaljenja i socijalne pomoći;
- osoba s poteškoćama senzacionalistički je prikazana kao "superheroj" jer je uspjela ostvariti nešto tipično, kao što je redovno pohađanje škole;
- dijete s poteškoćama okruženo je s mnogo drugara tipičnog razvoja koji ga "prihvataju" kao ravno sebi;
- djeca s poteškoćama i/ili invaliditetom prikazuju se kroz sentimentalnu prizmu "simpatičnosti" koja je u suprotnosti s poteškoćom koja ih prati.

Istovremeno, u izvještavanju o bilo kojoj drugoj temi veoma rijetko imamo priliku vidjeti dijete s poteškoćama ili osobu s invaliditetom, bez obzira na stepen njihove integracije. Ovo nas uvodi u još jedan od veoma prisutnih stereotipa u izvještavanju o osobama s poteškoćama i/ili invaliditetom, a to je tendencija generaliziranja, tj. razumijevanja ove populacije kao homogene, koja dijeli iste ili slične potrebe, interesu i stavove. Primjenjujući ovakav uopćeni pristup nesvjesno produbljujemo stereotip po kojem je identitet osobe s

invaliditetom u najvećoj mjeri određen tim invaliditetom. U stvarnosti je drugačije. Nije rijetkost, kako se dalje navodi u istom priručniku, da se medijski narativi o osobama s invaliditetom stvaraju izvan konteksta o kojem se govori. Medijski pristup nerijetko "oduzima" glas osobama s invaliditetom, ustupajući mikrofon onima koji govore u njihovo ime. Tako će o ovoj temi govoriti medicinski i socijalni radnici ili roditelji i odgajatelji umjesto djece s poteškoćama i/ili invaliditetom, čime se utvrđuju predrasude da osobe s invaliditetom nisu u stanju da se brinu o sebi i ostvaruju svoja prava" (Andree Zaimović, 2020, str. 14-15). S masovnim širenjem uticaja društvenih mreža, čije se korištenje prvenstveno zasniva na praćenju naslova i fotografija, raste rizik od senzacionalističkog pristupa. Teoretičari ukazuju na čitav trend prikazivanja interakcije osoba s invaliditetom i bez njega kroz prizmu "inspiracije". „To su obično prikazi situacija koje su na prvi pogled pozitivne, afirmativne, čak i katarzične, ali u kojima je osoba s invaliditetom prikazana kao objekt prema kojem osoba bez invaliditeta iskazuje posebnu pažnju, čak se i žrtvuje, a taj se gest glorificira. Ovaj trend američki teoretičari nazivaju *inspiration porn*, a možemo ga prepoznati u sadržajima tipa: učitelj osmislio poseban ples za cijeli razred u koji je uključio dijete s poteškoćama i/ili invaliditetom; najljepša maturantkinja pozvala druga u invalidskim kolicima na maturu; radnik restorana brze hrane pomaže osobi s invaliditetom tako što je hrani i slično. Glavni nalaz Istraživanja o medijskom predstavljanju osoba s invaliditetom iz 2006. godine kaže da je medijsko prikazivanje invaliditeta u Jugoistočnoj Evropi umnogome opterećeno diskriminatornim stereotipima, jer u izvještavanju invaliditet oslikava kao medicinsko pitanje ili pitanje socijalne zaštite, a uz to u izvještavanju postoji ozbiljna nezastupljenost samih osoba s invaliditetom. Ovaj problem možemo okarakterizirati i ovako: u medijima se o osobama s invaliditetom najčešće piše iz perspektive populacije osoba bez invaliditeta. Savremeni trendovi novinarstva u skladu su s preporukama i smjernicama o pristupačnosti informacija za sve. To podrazumijeva napuštanje sagledavanja invalidnosti iz medicinskog ili milosrdnog aspekta ili pitanja socijalne zaštite, već na način koji inicira promjene radi postizanja inkluzivnijeg društva. Osnovni princip kojim bi se novinari prilikom izvještavanja trebali voditi jeste "Ništa o nama – bez nas", što znači da uključenost predstavnika zajednice treba biti nezaobilazna u radu na bilo kojem medijskom sadržaju koji se tiče djece s poteškoćama i/ili osoba s invaliditetom. Autentičan glas nezamjenjiv je u svakom medijskom prilogu s ovom tematikom. S druge strane, odgovorno novinarstvo podrazumijeva i podizanje vidljivosti marginaliziranih grupa u temama koje se ne tiču isključivo njih samih. Vidjeti i čuti dijete s poteškoćama i/ili osobu s invaliditetom u prilogu o bilo kojoj temi (npr. u anketi) ne samo da će izvještavanju povećati vrijednost već će doprinijeti povećanju vidljivosti učešća osoba s invaliditetom u svakodnevnom životu, tj.

promociji inkluzije“ (Andree Zaimović, 2020, str. 14-15). Ukratko, senzacionalizam može samo na neko vrijeme privući pažnju javnog mnijenja, ali se dugoročno time neće ništa postići, jer senzacionalizam osobama sa invaliditetom donosi više štete nego koristi. Neophodno je intenzivirati saradnju medija i različitih udruženja osoba s invaliditetom oko upotrebe ispravne terminologije prilikom izvještavanja o osobama s invaliditetom. Kodeks i Priručnik, kao vrlo korisne alatke, treba da vode ka standardizaciji u medijskom izvještavanju kojom će se izbjegći nekorektnosti i stereotipi.

5.6. Javni i politički život osoba sa invaliditetom

Da bi se osobe sa invaliditetom uspjele izboriti za bolji položaj u društvu i da bi mogli uticati na podizanje svijesti kako građana tako i vlasti, potreban je njihov maksimalni angažman i aktivizam. Potrebno je da se osobe sa invaliditetom uključe u organizacije osoba sa invaliditetom, a ako je to moguće i da se politički angažuju. To im omogućava Član 29. Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom. Kako navode Mastikosa i Vučenović, „da bi društvo bilo pravno i demokratsko, a time i bez diskriminacije, treba jačati svaku saradnju vladinog i nevladinog sektora na principima: međusobno povjerenje; partnerstvo; učešće i konsultacije; transparentnost; nezavisnost i odgovornost. Danas se najveći stepen demokratičnosti jednog društva vrednuje“ (Direkcija za ekonomsko planiranje Bosne i Hercegovine, 2008, str. 5), kako dalje pomenuti autori tvrde, razvijenošću i učešću građana i nevladinih organizacija, odnosno organizacija civilnog društva jer ono sadrži širi krug subjekata, u procesu kreiranja javnih politika. Što se tiče organizacija osoba sa invaliditetom, one se osnivaju u skladu sa Zakonom o udruženjima i fondacijama na državnom i entitetskom nivou. Međutim, kako to primjećuje Bešlija (2016), ovim zakonom „pitanje osnivanja i rada organizacija osoba sa invaliditetom nije uopšte normirano, čime su organizacije osoba sa invaliditetom stavljene u isti položaj u pogledu osnivanja, rada i finansiranja sa drugim nevladnim organizacijama (hobističkim, sportsko-rekreativnim i drugim), koje najčešće promovišu i zastupaju ciljeve i interes manjeg društvenog značaja, odnosno pojedinaca i manjih grupa, što u odnosu na njihov značaj i ulogu u društvu nije prihvatljivo. Organizacije osoba sa invaliditetom radno angažiraju osobe sa invaliditetom čija je radna sposobnost smanjena, a veliki broj njihovih saradnika i volontera također su osobe sa invaliditetom, zbog čega ove organizacije ne mogu biti konkurentne sa drugim nevladnim organizacijama koje su najčešće nečlanske (nemaju članova) i koje, u pravilu, u svom radu angažuju specijaliste različitih profila.“

Misija organizacija osoba sa invaliditetom je izražavanje, unapređenje, ostvarivanje i zaštita prava, interesa i potreba osoba sa invaliditetom koje spadaju u najugroženiju kategoriju stanovništva. Organizacije osoba sa invaliditetom su članske asocijacije koje okupljaju na desetine hiljada članova i svakodnevno im na neprofitnoj osnovi pružaju različite usluge—stručne, administrativne, materijalne, psihosocijalne i dr. Osobe sa invaliditetom i njihove asocijacije najbolje poznaju prirodu invalidnosti i oni mogu uz obezbjeđivanje odgovarajućih uslova biti najbolji partneri vlasti u iniciranju i predlaganju propisa koji se na njih odnose, različitih socijalnih programa i invalidskih politika. Asocijacije osoba sa invaliditetom imaju dugu tradiciju djelovanja i najzaslužnije su za afirmaciju i emancipaciju osoba sa invaliditetom i one su faktor stvaranja jednakih mogućnosti za osobe sa invaliditetom dajući na taj način svoj doprinos u humanizaciji i demokratizaciji društva“ (Bešlija, 2016, str. 30-31). Većina organizacija osoba sa invaliditetom udružena je u saveze i to: opštinske organizacije u kantonalne saveze, kantonalni savezi i udruženja u federalne saveze, a neke osobe sa invaliditetom su uspjele formirati i krovne organizacije na nivou Bosne i Hercegovine. Također, dio krovnih organizacija, po vrsti invalidnosti, učlanjene su u balkanske, europske i svjetske asocijacije. U radu saveza postoje određeni oblici zajedničkog djelovanja, tako da je devet saveza osnovalo združeno, neformalno tijelo - Koordinacioni odbor saveza invalidskih udruženja Republike Srpske, putem kojeg zajednički iniciraju rješavanje vrlo složenih problema i položaja osoba sa invaliditetom. U Federaciji BiH osam organizacija je formiralo „Vijeće organizacija sa invaliditetom u Federaciji BiH“.

Izjednačavanje mogućnosti osoba sa invaliditetom podrazumijeva stvaranje prava i uslova da osobe sa invaliditetom budu u potpunosti uključene u društvo, što obuhvata i sudjelovanje u javnom i političkom životu (preuzeto iz inicijalnog izvještaja o stanju u oblasti invalidnosti). Kako navodi izvjestiteljka UN-a o pravima osoba sa invaliditetom: organizacije osoba s invaliditetom mogu igrati važnu ulogu u promociji efikasnog upravljanja, zahtijevajući od vlasti da budu odgovorne i čineći ih senzitivnim na njihove potrebe, te u poboljšanju javnog upravljanja i zaštiti ljudskih prava. sve osobe s invaliditetom imaju pravo osnovati, pridružiti se i učestvovati u organizacijama civilnog društva, naročito organizacijama osoba s invaliditetom koje ih predstavljaju. Međunarodne, nacionalne i lokalne organizacije osoba s invaliditetom jačaju uticaj zajednice osoba s invaliditetom, i igraju ulogu posrednika između pojedinaca i države na taj način doprinoseći izgradnji inkluzivnog društva u kojem su prava osoba s invaliditetom u potpunosti ostvarena. Izvjestiteljka naglašava važnost razlike organizacija “od” osoba s invaliditetom, koje vode osobe s invaliditetom i organizacija “za”

osobe s invaliditetom, koje su obično neprofitne organizacije koje pružaju usluge osobama s invaliditetom i često takođe zastupaju u njihovo ime. Ova zagovaračka uloga treba biti pažljivo procijenjena, jer se lako može dogoditi da se zagovaranjem zalaže za osiguranje kontinuiteta usluga, bez obzira na to da li su ili nisu zasnovane na ljudskim pravima ili da li su željena opcija oso-ba s invaliditetom. Neuspjeh država da prepoznaju razliku između organizacija “od” i “za” osobe s invaliditetom nalazi se u srcu istorijskih napetosti između ove dvije vrste organizacija, kao što su one oko legitimnosti, izbora i kontrole, i raspodjele sredstava. U nastojanju da obezbijede istinsko učešće osoba s invaliditetom u procesu donošenja odluka, države trebaju osigurati da se prednost da volji i sklonostima osoba s invaliditetom. Međutim, iz ovih izvještaja možemo vidjeti da je „trenutno stanje i položaj organizacija lica sa invaliditetom, generalno gledano u vrlo složenoj i teškoj situaciji. Mnoge od njih jedva egzistiraju i pronalaze sredstva za osnovno djelovanje. Mnoge organizacije su prilično neorganizovane, ne prate savremene metode rada i djelovanja, nemaju uspostavljenu adekvatnu mrežu podrške, počev od lokalne zajednice pa do najviših nivoa vlasti u Bosni i Hercegovini. U praksi je na sceni nelojalna konkurencija i rivalitet, kao međusobno nepovjerenje što dovodi do slabije saradnje i raslojavanja invalidskog pokreta. Nizak nivo obrazovne strukture lica sa invaliditetom i mali izbor visoko obrazovnih stručnih kadrova koji su spremni da aktivno učestvuju u radu organizacija, dodatno otežava stanje. Podrška od strane svih nivoa vlasti organizacija lica sa invaliditetom ogleda se kroz milosrdnu podršku, gdje se organizacije ne posmatraju kao partneri. To je naročito izraženo u manjim sredinama. Podrška vladinog sektora radu invalidskih organizacija je slaba, vrlo često simbolična i nekoordinisana na svim nivoima vlasti. Zanemarena je uloga koju imaju ove organizacije u našem društvu“ (Bešlijai sur., 2012, str. 57-58). Kako navodi Bešlija, „ima registrovano nekoliko hiljada udruženja. Prema nekim procjenama, na teritoriji BiH postoji više od 12.000 nevladinih organizacija, udruženja i fondacija. Iako se čini kao prilično veliki broj, u obzir treba uzeti činjenicu kako se sa sigurnošću ne može znati koliko njih je zapravo aktivno, budući da zakon i nije toliko striktan da traži likvidaciju. Iz tog razloga mnoge organizacije same prekidaju rad, te je na taj način teško ustanoviti precizan broj. Drugi problem u vezi sa brojem jeste što se u FBiH organizacija nevladinog udruženja ili fondacije može napraviti i na kantonalnim nivoima, na nivou Federacije i na nivou države, dok su u RS-u nadležni okružni sudovi. Postoji veliki broj mjesta na kojima se može izvršiti registracija udruženja, ali nema centralizirane baze, tako da su informacije o tačnom broju NVO i njihovim aktivnostima na nivou procjena“ (2016, str. 31).

Kada govorimo o nevladinim organizacijama i udruženjima, važno je napomenuti kako se ne radi samo o onim najvidljivijima koje se bave zaštitom prava određenih populacija, kao što su osobe sa invaliditetom, mlađi, razvojem kulture, ljudskih prava ili zaštitom životne sredine, već da veliki broj tih organizacija čine i sportski klubovi, kao i veliki broj njih koji su izašli iz rata, uključujući i boračku populaciju, te imaju neke druge zakone u smislu potpore koju mogu dobiti od države. U tom kontekstu možemo reći da postoji veliki broj organizacija koje se bave pitanjem invaliditeta, od onih sa višedecenijskom tradicijom, formirane po tipu invaliditeta (slijepi, paraplegičari...) ili uzroka nastanka invaliditeta (invalidi rada, civilne žrtve rata), i bazirane su na članstvu. Postoje veoma ozbiljne organizacije osoba sa invaliditetom koje se bave pitanjem invaliditeta, u saradnji sa drugim NVO-ima.

Međutim, postoje i one organizacije osoba sa invaliditetom „koje se formiraju radi jednokratnog cilja, za koji dobiju sredstva putem nekog projekta, i nestanu. Štete nanose svima, posebno samim osobama sa invaliditetom i organizacijama koje ih štite. Tu je naravno veliki broj organizacija koje osnivaju ratni vojni invalidi na svim nivoima. Ove organizacije uglavnom su, u poređenju sa organizacijama osoba sa invaliditetom čiji invaliditet nije iz rata, u mnogo boljem položaju. Imaju neuporedivo značajnija sredstva od ministarstva boračke zaštite, kako entiteta, tako kantona i raznih općinskih službi/sektora. Osobe sa neratnim invaliditetom smatraju da oni imaju veliki uticaj na javne politike preko uticaja na političke partije čije su glasačko tijelo. Iako se radi o problematici iz oblasti invalidnosti i iako bi zadatak svih organizacija osoba sa invaliditetom bez obzira na uzrok nastanka invaliditeta trebao biti sličan, to nije slučaj, zbog već navedenih prava i olakšica kroz razne propise, tako da RVI za mnoga prava uopšte ne moraju da se bore ili angažuju, jer već imaju. Ostale osobe sa invaliditetom nažalost to moraju i to i rade putem svojih organizacija, projekata, saradnje sa drugim NVO-ima“ (Bešlija, 2016, str. 31). O aktivizmu i organizacijama osoba sa invaliditetom ne možemo govoriti a da ne objasnimo pojам javnog zagovaranja. Mnogo je definicija ovog pojma, ali u ovom radu ću koristiti definiciju iz Vodiča za javno zagovaranje koje je izdalo Udruženje slijepih Kantona Sarajevo 2013. „Javno zagovaranje okuplja grupe i pojedince koji zajedno žele da podstaknu, osmisle, izvrše i promjene politiku i ponašanje institucija u kojima se donose odluke važne za njihovu zajednicu i bitisanje. Javno zagovaranje okuplja ljude na rješavanju nekog jasnog problema. Ovaj proces se odigrava u onim demokratskim društvima u kojima građani i formalno i stvarno mogu da utiču na institucije i vlasti. U Bosni i Hercegovini nema nikakvih formalnih, zakonskih prepreka za aktivno i javno djelovanje pojedinaca, grupa i organizacija, ukoliko ne krše ustav i zakone. Javno zagovaranje, posebno na lokalnom nivou i

posebno za ugrožene ili ranjive grupe poput osoba s invaliditetom, ima značajnu ulogu kao individualno i grupno iskustvo. Važno je da se glas tzv. običnih ljudi čuje i onda kada imaju jasnu viziju boljeg života za koji je potrebna promjena zakona, politika ili odluka. Javnim zagovaranjem organizacije osoba s invaliditetom dopunjaju javne politike otvaranjem mogućnosti da se kroz stalni dijalog čuje njihova riječ. Javnim zagovaranjem glas osoba s invaliditetom dopire do kreatora politika i donosioca odluka. Organizacije osoba s invaliditetom okrenute ka javnom zagovaranju i javnom interesu, prate rad vlasti i posmatraju kako političari koriste moć koju su na izborima dobili. One stvaraju i razvijaju političku kulturu utičući na izabrane predstavnike vlasti da se ponašaju na odgovoran, transparentan način, poštujući vladavinu prava. Organizacije koje se bave javnim zagovaranjem podstiču javno mnjenje na razmišljanje o društvenoj nejednakosti, nezaposlenosti, kršenju ljudskih prava, diskriminaciji, porastu kriminala, korupciji, položaju manjina u društvu, i mnogim drugim temama, i time uvode javnost u nove, važne teme, te nude alternativna rješenja. Jedna od vrlo važnih oblasti jeste i položaj i prava osoba s invaliditetom“ (Udruženje slijepih Kantona Sarajevo, 2013, str. 3). U tom kontekstu bi bilo dobro nešto reći i o organizaciji MyRight. „MyRight - Empowers people with disabilities je organizacija koja se do 2012. godine zvala SHIA, što je predstavljalo akronim riječi koje na švedskom znače solidarnost, ljudska prava, inkluzija i pristupačnost. MyRight je krovna organizacija pokreta organizacija osoba s invaliditetom Švedske za međunarodnu saradnju, a ima dugu tradiciju pristupa invaliditetu sa stanovišta ljudskih prava. Cilj MyRight-ovog međunarodnog programa podrške je da partnerske organizacije koje sprovode projekte razvijene u saradnji sa švedskim organizacijama koje su članice MyRight-a, kao i one koje učestvuju u zajedničkim aktivnostima, unapređuju svoje sposobnosti, znanja i vještine kako bi doprinijele povećanju uključenosti (inkluzije) osoba s invaliditetom u društvo, u skladu sa Konvencijom UN-a o pravima osoba s invaliditetom“ (Zahirović, 2021, str. 12). „MyRight sprovodi međunarodni program podrške u raznim zemljama svijeta, a u Evropi djeluje samo u Bosni i Hercegovini. Od 1998. godine kroz partnerske projekte podržava razvoj Udruženja slijepih Kantona Sarajevo, a od 2011. godine, kada otvara kancelariju u BiH, podržava i razvoj drugih organizacija osoba s invaliditetom koje su okupljene u pet koalicija u oba entiteta BiH. Za to vrijeme je MyRight sa spomenutim partnerima pokrenuo i koordinisao mnoštvo značajnih projekata koji se tiču monitoringa i zagovaranja prava osoba s invaliditetom, tako postavivši temelje za potpuno uključivanje osoba s invaliditetom u sve segmente društvenih aktivnosti, ali i daljnje zagovaranje za prava djece, mladih, žena i ostalih osoba s invaliditetom u Bosni i Hercegovini“ (Zahirović, 2021, str. 13).

Ovaj odjeljak možemo zaključiti pozitivnim i ohrabrujućim komentarom koji je dat u Izvještaju Specijalne izvjestiteljice UN-a o pravima osoba sa invaliditetom iz 2016. godine koji glasi: „Kao što je evidentno u procesu usvajanja Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom, učešće osoba sa invaliditetom u javnom odlučivanju može imati ogroman uticaj na vladine akcije koje utiču na njih, što može dovesti do boljih odluka, s obzirom na to da su osobe sa invaliditetom najbolje pozicionirane“ (OSCE, 2017, str. 29) da identifikuju svoje „potrebe i najprikladnije politike koje bi zadovoljile te potrebe. Učešćem osoba s invaliditetom osigurava se da državne politike i programi budu osmišljeni na osnovu njihovih potreba i želja. Stoga će inkluzija osoba s invaliditetom u proces javnog odlučivanja rezultirati većom efikasnošću i pravednijim korištenjem resursa, što vodi do boljih rezultata za osobe s invaliditetom i njihove zajednice. Inkluzivno društvo je ono koje vrednuje i slavi raznolikost i priznaje da pojedinci s različitim iskustvima, talentima i pogledima donose nove ideje i rješenja. Uvođenjem komplementarnih i raznolikih perspektiva, osobe s invaliditetom mogu značajno doprinijeti kreiranju politike u procesu odlučivanja, poticati prilike za inovaciju i efikasnost, i bolje predstavljati različite zahtjeve građana. Države koje potiču aktivno učešće svih svojih građana, uključujući osobe s invaliditetom, vjerovatnije će smanjiti socijalne tenzije i stoga povećati socijalnu koheziju“ (MyRight, 2017, str. 53). „Učešće može biti transformativni alat za društvene promjene. Napori da se aktivno uključe osobe s invaliditetom u procese donošenja odluka su važni ne samo zato što rezultiraju boljim odlukama i efikasnijim rezultatima, nego zato što promovišu djelovanje i osnaživanje. Kroz učešće, građani postaju više uključeni u proces odlučivanja i više informisani o tome kako funkcioniše kreiranje politike i kako oni mogu doprinijeti tome. Kada se osobe s invaliditetom uključe u proces javnog odlučivanja, one razvijaju vještine zagovaranja i pregovaranja koje im omogućuju da bolje izraze svoje stavove i ostvare svoje težnje. Što više osobe s invaliditetom učestvuju u takvim procesima, to njihov glas postaje snažniji. Stoga je i povećanje društvenog kapitala snažno povezano s povećanim učešćem. Efikasno i značajno učešće osoba s invaliditetom takođe promoviše i osjećaj vlasništva nad procesom i rezultatima procesa. Osjećaj vlasništva građana nad procesom i rezultatima procesa ne bi trebalo prevoditi usko ili podcijeniti, jer ono pojačava prihvatanje javnosti i uspješnu implementaciju javne politike. Efikasno učešće osoba s invaliditetom u svim fazama kreiranja politike će razviti osjećaj vlasništva i odgovornosti za javne odluke i može pojačati interes administracija u procesu donošenja odluka vođenih željama javnosti. Prema tome, takvo učešće može doprinijeti jačanju povjerenja javnosti i smanjenju protivljenja odlukama vlade. Skupine osoba s invaliditetom bi takođe imale priliku da izgrade bliži odnos s donosicima odluka i tvorcima politike i utiću na zagovaranje drugih skupina. Učešće osoba s invaliditetom može dodatno

poboljšati njihov osjećaj ponosa, jer su tradicionalno, ili bili isključeni iz procesa donošenja odluka, ili su bili uključeni na način koji nije omogućio efikasno i značajno angažovanje. Nevidljivost osoba s invaliditetom u procesu javnog odlučivanja pojačava iskrivljena shvatanja prema njima i, na kraju, doprinosi nedostatku svijesti o njihovim sposobnostima i pravima kao ravnopravnim članovima demokratskih društava. Njihovo značajno učešće potiče poštovanje i podršku za raznolikost u društvu, razbijajući stereotipe i jačajući njihov identitet kao grupe. Njihova aktivna inkluzija šalje jasnu poruku donosiocima odluka i društvu u cjelini da su osobe s invaliditetom nosioci prava koji su sposobni da učestvuju i da se značajno angažuju na svim nivoima društva“ (MyRight, 2017, str. 54). „Državna tijela će takođe imati koristi od redovnog angažmana osoba s invaliditetom, kako bi naučili ne samo o njihovim specifičnim potrebama nego i o politikama potrebnim kako bi se odgovorilo na njihove potrebe. Time bi se takođe pružila prilika državnim službenicima da razumiju vrijedan doprinos koji osobe s invaliditetom mogu napraviti u društvima kao i da izbjegnu podržavanje zastarjelih pristupa invaliditetu koji, u suštini, isključuju određeni segment populacije“ (My Right, 2017, str. 55) Omogućavanjem osobama sa invaliditetom da učestvuju u procesu javnog donošenja odluka definitivno bi se politička slika o Bosni i Hercegovini poboljšala.

5.7. Osobe sa invaliditetom i pandemija COVID19

Ionako teško stanje osoba sa invaliditetom dodatno je otežala pandemija COVID-19 koja je počela 2019. godine. Ograničenje kretanja, tzv. *lockdown* šokirao je cijelo čovječanstvo, pa tako i osobe sa invaliditetom. I prije pandemije je kretanje osobama sa invaliditetom bilo ograničeno ili čak potpuno onemogućeno, a u doba pandemije je to još više došlo do izražaja. U medijima se često mogao čuti termin socijalna distanca. Društvo je, međutim, oduvijek bilo socijalno distancirano od osoba sa invaliditetom i gledalo na njih kao na bolesne ili zarazne osobe pa se tako često mogla čuti rečenica: „Ne znam kako bih da sam na njegovom/njenom mjestu. Radije bih umro/umrla nego tako živio/živjela.“ Činjenica je da su osobe sa invaliditetom bile prinuđene da se prilagođavaju i navikavaju na nov način života tj. Na boravak u kući i na rad na daljinu. Onima koji su već na to navikli takav način života nije predstavljao nikakav problem, međutim oni koji su navikli da izlaze, da šetaju, da se druže i koji preferiraju komunikaciju uživo to je bio veliki šok. Zabrinjava činjenica da su osobe sa invaliditetom i starije osobe prve na udaru zaraze virusom, a zbog toga što im u svakodnevnim aktivnostima treba pomoći druge osobe nisu u mogućnosti da održavaju tzv. „socijalnu distancu“. Problem online načina rada je nepristupačnost novih aplikacija koje su se pojavile tokom pandemije pa

je tako u ovom periodu bilo veoma teško obrazovati se i raditi. Osobe sa invaliditetom su stalno morale tražiti pomoć drugih, najčešće članova porodice kako bi mogli pristupiti tim aplikacijama. S obzirom da neke osobe oštećenog sluha komuniciraju tako što čitaju sa usana, to im je tokom pandemije bilo znatno otežano jer su se morale nositi zaštitne maske. Međutim, iako je pandemija COVID-19 sa sobom donijela mnogo štetnih i razarajućih posljedica, ipak ostaje nuda da je i ostatak društva osjetio barem malo senzibilnosti prema osobama sa invaliditetom i da su ljudi konačno shvatili kako je to biti ograničen protiv svoje volje i zavisiti o volji sudsbine.

6. Zaključak

Iz svega navedenog se može zaključiti da je teza o ljudskim pravima koja se ne podrazumijevaju već za koja se treba boriti definitivno tačna. Dugo je trebalo ljudskom društvu da shvati da su i osobe sa invaliditetom samo ljudi, sa svim vrlinama i manama, da nisu superheroji niti žrtve o kojima treba svi da se brinu i da su to ljudi koji imaju dostojanstvo. Prema tome, složit ćemo se sa navodom Vesne Andree Zaimović da „skoro 10% svjetske populacije koju čine osobe s invaliditetom, čine ljudi različitih zanimanja, interesa, potreba, životnih filozofija, kultura, političkih stavova, religijskih pripadnosti, rodnih i seksualnih identiteta, ekonomskog statusa, nivoa obrazovanja itd. Osobe sa invaliditetom su potrošači, birači, publika, građani sa pravima i potrebama, a invaliditet može biti, ali i ne mora, obilježje njihovog identiteta. Na posljetku, za mnoge osobe šira okolina i ne zna da imaju invaliditet“ (Andree Zaimović, 2020, str. 14). Kako navodi specijalna izvjestiteljica o pravima osoba sa invaliditetom, „učešće osoba sa invaliditetom u implementaciji politika i programa može imati dubok uticaj na društvo. Njihova sposobnost da aktivno učestvuju na tržištu rada, obrazovanju, porodičnom životu, slobodnom vremenu, kulturi i sportu na ravnopravnoj osnovi sa drugima, zahtijeva ukidanje višestrukih različitih strukturalnih, fizičkih i prepreka u stavovima. Inkluzija osoba s invaliditetom u svim pitanjima, uključujući, ali ne ograničavajući se samo na procese koji su specifični za osobe sa invaliditetom, direktno se bavi ovim preprekama i izbjegava stvaranje novih“ (Myright, 2022). Fizičke, psihosocijalne, komunikacijske, a naročito mentalne barijere moraju se konačno prevazići, jer te barijere nisu posljedica nikakvih običaja ili nečega što se podrazumijeva, već, kako to navode Mastikosa i Vučenović, plod oskudnog razmišljanja. „Ne postoje posebne potrebe, već samo različiti načini njihovog zadovoljenja“ (Mirić, 2015, str. 111). Nadamo se da će društvo ipak jednog dana shvatiti koja su prava i potrebe osoba sa invaliditetom i da će one biti više uključene u društveni i politički život Bosne i Hercegovine. Kada bi se to desilo, slika savremenog bosanskohercegovačkog društva i države bi bila mnogo bolja. Postaje evidentno da se ova zajednica suočava sa mnogim izazovima koji proizlaze iz kompleksne mreže socijalnih, ekonomskih i političkih faktora. Iako postoji zakoni i pravilnici usmjereni na zaštitu njihovih prava, njihova učinkovita primjena i implementacija i dalje predstavlja izazov. Pristup obrazovanju i zapošljavanju, ključnim pokazateljima društvenog uključivanja, često je otežan nedostatkom prilagođenih programa i infrastrukture. Socijalna stigma i predrasude dodatno otežavaju puno učešće osoba sa invaliditetom u bosanskohercegovačkom društву, čime se smanjuju mogućnosti za političku

participaciju i pristup javnim uslugama. Zdravstvena zaštita, iako dostupna, suočava se sa izazovima prilagođavanja potrebama ove populacije. S obzirom na sve navedeno, nužno je poduzeti sistemske korake kako bi se unaprijedila prava i položaj osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini. To uključuje jačanje provedbe i implementacije zakona, poboljšanje pristupa obrazovanju i zdravstvenoj zaštiti, smanjenje društvenih predrasuda, te stvaranje poticajnog okvira za njihovo puno učešće u političkim procesima. Tek kroz ove integrisane napore može se postići društvena inkluzija i poboljšati kvalitet života osoba sa invaliditetom u bosanskohercegovačkom društvu.

7. Literatura

- Adilagić, I., Kotur Erkić, A., Alispahić, A. Đumić, N. (2020). *Pristupačnost audiovizualnih sadržaja javnih servisa osobama sa invaliditetom u BiH*. Banja Luka: Analiza stanja.
- Alibegović, S. (2019). *Zapošljavanje osoba sa teškoćama u razvoju kao jedan od preduslova evropskih integracija Bosne i Hercegovine*. Magistarski rad. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Alternativni izvještaj o primjeni Konvencije o pravima osoba s invaliditetom Ujedinjenih nacija za Bosnu i Hercegovinu - MyRight - Empowers people with disabilities. 2014. Bosna i Hercegovina.
- Andree Zaimović, V. (2020). *Ka inkluzivnim medijima: odgovorno i kompetentno izvještavanje o djeci s poteškoćama ili invaliditetom i inkluziji u obrazovanju - Priručnik za medijske djelatnike iz Tuzlanskog kantona*. Tuzla: Save the children.
- Bešlija, E., Halepović, D., Jonjić, D., Lepir, Lj., Marinović, I., Trkulja, S. (2014). *Mi smo tu - Analiza trenutnog stanja svih osoba sa invaliditetom i mogućnosti njihovog zapošljavanja i samozapošljavanja u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fondacija za socijalno uključivanje u Bosni i Hercegovini.
- Bešlija, E. (2016). *Analiza sistemske diskriminacije osoba sa invaliditetom po osnovu uzroka invalidnosti između ratnih i neratnih*. Sarajevo: OSI Fondacija za socijalno uključivanje u Bosni i Hercegovini.
- Bešlija, E., Palić, E., Arapović, A., Zuko, F. (2018). *Vodič za donosioce odluka u institucijama vlasti BiH o postojećim pravima slijepih osoba i kako ih unaprijediti u skladu sa principima iz Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom*. Sarajevo: Udruženje slijepih Kantona Sarajevo.
- Bratković, D., Mihanović, V., Dulčić, A., (2013). *Društveni položaj žena s invaliditetom*. Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Odsjek za inkluzivnu edukaciju i rehabilitaciju, Poliklinika SUVAG.
- Brstilo, I. i Haničar, E. (2010). *Trostruka diskriminacija žena s invaliditetom na tržištu rada*. Zagreb: Filozofski fakultet i Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet.
- Direkcija za ekonomsko planiranje Bosne i Hercegovine Federalno ministarstvo rada i socijalne politike Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske Nezavisni

- biro za humanitarna pitanja (IBHI). (2009). *Politika u oblasti invalidnosti u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka i Sarajevo.
- Đokić Mandić, T., Žarković, T. i Backović, J. (2021). Izvještaj o stanju uključenosti osoba sa invaliditetom u procese zapošljavanja. Dostupno na: <https://www.mreza-mira.net/wp-content/uploads/2021/05/2.-Izvjestaj-o-stanju-ukljucenosti-OSI-u-procese-zaposljavanja-BHS.pdf>
 - Efendić-Adžajlić, I. (2020). *Inkluzivne lokalne zajednice - Analiza mjera koje treba poduzeti u lokalnim zajednicama za dostizanje minimalnih standarda inkluzije*. Sarajevo, august 2020. Godine.
 - Evropska strategija za osobe sa invaliditetom 2010-2020. (Brisel, 2010) <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1484&langId=hr>
 - Gadžo-Šašić, S. (2020). *Socijalni rad s osobama s invaliditetom*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
 - Hodžić, N., Keranović, S., Ristić, G. i Baković, D. (2019). *Imaš pravo da znaš! Brošura o pravima studenata s invaliditetom*. Ured za podršku studentima u Sarajevu Centar za podršku studentima sa invaliditetom u Istočnom Sarajevu.
 - Hurić, A. (2019). Socijalna uključenost djece s tjelesnim invaliditetom. Sarajevo: Fakultet političkih nauka (magistarski rad).
 - Inicijalni izvještaj Bosne i Hercegovine o provođenju Konvencije ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom. maj, 2012. Dostupno na: http://www.mhrr.gov.ba/Javni_poziv/INICIJALNI%20%20IZVJESTAJ%20BIH.pdf
 - Sarić, Z. (ur.) (2011). *Kodeks o načinu predstavljanja osoba s invaliditetom u medijima*. Sarajevo: Švedska krovna organizacija unutar pokreta osoba s invaliditetom - Švedske organizacije osoba s invaliditetom za međunarodnu saradnju. Dostupno na: <http://www.myright.ba/uimages/Kodeks%20o%20nacinu%20predstavljanja%20OSI%20u%20medijima%20MyRight.pdf>
 - Koalicija marginalizovanih grupa u BiH. (2018) Analiza i monitoring stanja i prioritetsnih potreba u oblasti ljudska prava marginalizovane grupe u BiH. Sarajevo. Dostupno na: <https://www.sif.ba/dok/1528446104.pdf>
 - Ujedinjene nacije. (2006). *Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom*. Dostupno na: http://www.mhrr.gov.ba/pdf/konvencija_bos.pdf
 - Kučinić, S. (2018). *Žene s invaliditetom na tržištu rada: višestruka diskriminacija*. Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet.

Kurtćehajić, S. (2017). *Prilozi za politički sistem Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Futur art.

- Lepir, Lj., Dizdar, N., Čano, S. i Trkulja, S. (2017). *Analiza potreba, prava i položaja osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fondacija za socijalno uključivanje u Bosni i Hercegovini. Dostupno na: <https://www.sif.ba/dok/1491989715.pdf>
- MyRight. (n.d.) Alternativni izvještaj o primjeni Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom Ujedinjenih nacija u BiH. Dostupno na: <http://www.myright.ba/uimages/2.%20ALTERNATIVNI%20%20IZVJESTAJ%20%20O%20PRIMJENI%20KONVENCIJE%20UN%20O%20PRAVIMA%20OSOBA%20S%20INVALIDITETOM%20U%20BIH.pdf>
- MyRight. (2014). Izvještaj pet koalicija organizacija osoba s invaliditetom iz Bosne i Hercegovine za drugi ciklus Univerzalnog periodičnog pregleda. Dostupno na: <https://www.pdf-archive.com/2014/05/15/izvje-taj-5-koalicija-o-primjeni-un-konvencije-u-bih/izvje-taj-5-koalicija-o-primjeni-un-konvencije-u-bih.pdf>
- Mastikosa, O., Malić, S., Dobrijević Šipka, S. i Mandić Đokić, T. (2014). *Analiza primjene politike u oblasti invalidnosti*. Banja Luka.
- Milošević, J. (2014). *Predstavljanje osoba sa invaliditetom u književnosti, stripu i filmu*. Beograd: Fakultet političkih nauka Beograd.
- Mirić, F. (2015). *Jezik invalidnosti kao faktor diskriminacije*. TEMIDA.
- Ujedinjene nacije. (1948). Opća deklaracija o ljudskim pravima. Ner York: Generalna skupština Ujedinjenih nacija.
- OSCE. (2017). *Priručnik o posmatranju i unapređenju učešća osoba sa invaliditetom na izborima*. Sarajevo: OSCE-ov ured za demokratske institucije i ljudska prava.
- Ujedinjene nacije. (1993). Standardna pravila za izjednačavanje mogućnosti za osobe sa invaliditetom. Generalna skupština Ujedinjenih nacija.
- Strategija unapređenja društvenog položaja lica sa invaliditetom u Republici Srpskoj 2010-2015.
- Strategija za izjednačavanje mogućnosti osoba sa invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine 2011-2015, Sarajevo, oktobar 2009.
- Strategija unapređenja društvenog položaja lica sa invaliditetom u Republici Srpskoj 2017-2026.
- Strategija za unapređenje prava i položaja osoba sa invaliditetom 2016-2021. Sarajevo, juli 2016.

- Strategija Vijeća Evrope za osobe sa invaliditetom 2017-2023
- Šadić, S. (2014). Ljudska prava i socijalni rad. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Teskeredžić, A., Dizdarević, A. i Bratovčić, V. (2013). *Studenti sa oštećenjem vida u visokom obrazovanju*. Univerzitet u Sarajevu Univerzitet u Istočnom Sarajevu Univerzitet u Banjoj Luci Sveučilište u Mostaru Univerzitet u Tuzli Univerzitet u Zenici Univerzitet u Bihaću Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru.
- Vodič za kampanje javnog zagovaranja slijepih osoba. (2013). Udruženje slijepih Kantona Sarajevo.
- Zahirović, S. (2021). *Dobro za slikepe, dobro je za sve*. Udruženje slijepih Kantona Sarajevo.
- Zakon o jedinstvenim načelima u okviru materijalne podrške licima sa invaliditetom Federacije Bosne i Hercegovine. Sarajevo, april 2022. godine.
- Zih, V., Grgić, D. i Ijačić, M. (2020). *Pristupačnost ostvarivanja biračkog prava za osobe sa različitim vrstama invaliditeta u BiH*. Banja Luka: Helsinski parlament građana Banjaluka.
- Zuko, F. Dobraš, Z. Kličković R. *Novi pristupi u oblasti invalidnosti: Proces zapošljavanja i profesionalna rehabilitacija*. Direkcija za ekonomsko planiranje Bosne i Hercegovine Federalno ministarstvo rada i socijalne politike Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske Nezavisni biro za humanitarna pitanja (IBHI). Banjaluka i Sarajevo.